पाद—१

नयविचार:
१—१० पत्र
१२—३५ पत्र

1

ब्र०सू० ओं श्रीकृष्णाय नमः समन्वयेनाखिलोपनिषदामर्थैर्निर्णीते निर्णये हि न स्यात्प्रिमत्रपवगायासात्तृतीयं विचिन्त्यते गौरवतो
नियमानामस्याप्यत्वतः सफलत्वस्याभावात् अतो ब्रह्मविचारः कार्यमेव मेवनमाम्नायात् नामकं तृतीयं द्वितीयमध्यायमसदाः
१ सर्वेविसंवादि इति शास्त्रानाशाय यत्निंदिः शोध्याय येननाम् ब्रह्मणि समन्वयाभावः शास्त्रशास्त्रापि चेद्येवत् ज्ञानस
मेनहस्यामानि सर्वेसद्वे विनाशात् साध्यपसन्नसपनेयसूत्रगतिस्तुतौ अन्यथानस्तुते र्थः स्वाहस्यासेविद्य
किं नाममीतुद्विमाध्यिमणाममितिः केचित्स्मृते साक्षुभिस्तुते साक्षाभिस्मृते र्थो मात्रा इदानां प्रमितिः
अतो ब्रह्मविचारः कार्यमीवनः एवं सन्नाते यावन्निः स्वबलाशीनानवकृत्वोपदेशात् दर्शनाद्यस्ततो लि
गाद्दृश्येज्ञीस्तवशानवत् ग्राह्यतोश्रवणार्देशनात्मनेति स्याद्धमतिः आपातनादर्शनंतदृष्टेदेनापिवाक्यते
मनीकोपाद्यन्याद्दीनीनेवृभवोदित्वायते श्रालवमार्थस्तयापि ब्रह्मदर्शिर्विशिष्यते पादेमाद्विगल
दृष्टे गतवनकृत्वनानामनवनिदिश्यासे विशेषस्तोच्यते पूर्वा श्रवणादिवदृशौ तस्यविनं श्रोतव्यार्थोयं
चोदितपारयेहामनेरेवृततः सिद्धिमवस्थाति यत्नोयमेभयनस्यनाको चेतिविवितिसंशयः श्रोयकेमादि
कं कार्यमेन्यासः फलेगतनिक्षोटनिमहपोधकः सावधानेफलेभवेत् एवमावान्त्ययमेपादेतिसा
पः स्वयकृतकृतः द्वितीयद्वितीयमाणस्यसवैर्हियलपः पूर्णान्तिमस्यापिशरीरस्यानासोक्रंतिरेः
हेयमते द्वितीयपनकृतोनामस्यविशेषोत्तमिति क्रमते मनीयेकमसंकोपामागोपस्यसृतेमन
[illegible]

सोमस्तुरागमायास्थानाभिधास्मै: तथानंपापस्येतिनेनमस्तं चवक्षपेश्वेवांजनंनेमस्तकेनित्यादिरूपानंतरामेति
प.आ.वृ. २ मेवफलसाध्यकत्वेनाभ्यासस्य स्पष्टत्वेनाभ्यासस्य स्पष्टत्वेऽपि स्पष्टार्थं फलत्वेऽस्य वर्णादीनामभ्युपगमो न मानान्तरे स्पष्ट
इतिपदेनस्यवर्णादीनां फलान्तरकं दर्शनेन देवमन्त्राश्रोतस्योमतस्य इत्यादिनानन्तर्याधिकारनिषेधार्थपदेनाप्यनः
पदेन समपितानमस्तीति रूपफलरूपमितिनिषेधकिमार्गीयस्य फलरूपतन्त्रनानीपतेन च फलमध्याया यास्येवेति
स्मर्तामिमतनितनापदेन तेनमस्यस्कारूपिफलप्रकरणेपिस्यापनविचारचकारेणेतिनिग्रहाशमः तथापिशास्त्र
२ क्रमोबलीयानिति नासायां स्पष्टत्वेति पदस्य पश्चात्संबंधेन क्रमेणेति नावसरं संगमोति गीमहतो न विचारस्य
फलकरणत्वं गतत्वमाप्नुवत्वेनातिप्रकारान्तरेणास्याप्युपमाने स्याद्वितिस्मरहपदेशान् स्मृतिर्हिकर्मस्य
तत्त्वमतो: मानान्तरस्य रागादिवेनगृहधार्थसाधननेनेति नस्मानन्साधिकारेण: प्रतिकर्मप्रतेनप्रतिक
तेस्यतेनप्रतिपादयानि तयोनपास्वरूपतेनीयस्यापेक्षारूपेणतन्प्रतिपादितमयम्मीयेऽस्मा येन पादफ
लविषमते तथा सेकर्मार्गस्य फलमग्रत्यनेनानन्तरमस्कारवकर्मेयोनमानस्तनमफलकनमनला।
स्याधननेनेवनन्ककेम्यंनेनत्वोनमस्तेनितापर्थिन्न स्यादितिरिति कर्ममनां स्यादृहिकि:श्वनर्नोनम
फलं नरस्मसफन इदंपदस्माहनोमेपग्राधिसंवध्यते तथावाक्यप्रमाणायेनापानस्यादेहेना।
नेनानस्फर्तुपदेशादिति स्मृतो कर्ममार्गेऽनर्लन्नासफर्तुपदेशपनेपस्यो नयासफर्तुपदेशेनैव २

[illegible]

भ.गी.भा.
३

किंच श्रेयोर्थिनि सुपाणाम्नववक्षे द्रपनतयाहः तानि नोद्दिश्य गवतसामसनैनैवोपादितिनस्यानेरतनर्थे नेकत्र
स्मृभिर्हि येवतेषां हिमगवास्मारेति तत्रास्मिनेरायस्याप्याविभावाक्षनभूतः ममात्मनैनैवग्रसलस्यारि
नेभितिनसमकः मेतमस्त्रभवति गतस्थितः गायतममामोरेमयगामनेत्रैवमविष्टोभवति ततादृशः
तवोपकारीतिपराङ्मपितस्मिंभगवतातानेकुर्नाभितिवश्यवनमर्पितस्यफलानतः पातीमयिकारितात्
पस्थितनमेयोवापिदेशतिच गतरेवाकान्मेलाविना वापममीयेगमन्तमवंशयलिपावत् श्रयवानेप
लानभुक्तोनाहीतिः फलमेनश्तमेनन्वकर्मव्याशेयनकर्मणाकलमाश्रित्येविनियतिकल्पेनतेय
दृश्यते ममस्त्रनगर्वनतर्तिश्रुतिः सर्वथानाहितिमाकेनममावधिकीनामकरशाहनततिहितिमि
वकिमयगुणकमावयिकीमेवेति तथाहिमयकर्मतेयस्यपनपापगीकार्यतानस्यमोदिकस्य
भावनानस्पृहतिकमनानमफलानभमवस्यावश्यकत्वात् अपिच यएवंतविद्वैनितद्धैः
तिष्ठानेदिमायतोवाचः अयमात्मतिहितमरमादिष्टुतिभ्याप्रत्यनतानामभवात् इतएवमकिर
पिशकतेवेदितम्या नानाविधयेत्र सभवात् किंच मवेस्यवशोमवेस्येशानःइत्यादिश्रुतिभ्यो
पम्यावतनकर्मणिगिगापंतितस्यतस्यः नमविद्वैतितनेनेमादिस्यतिभ्यश्वकामममाशानीवस्या
निदीनस्यानिदीनस्यतम्यामावतएवोपदेश्यामभवोपीतिमामेममात्कात्मतीत्यादिनातत्पराहः

भ०स०
५

स्य सर्वेनिःधेनस्येर्वकारणं सेभवेन सोऽतर्मागास्मिन्नित्ये वस्तांतस्मात्सर्वेयानाहं नित्येवस्तु मामेव मतेतिदे
यानन्तान्तर्मनोक्तिरूपा मन्त्रार्थ इति नोक्तं साधीयश्चमनन्तरं प्रपंचेति ॥ ॥ नृसली के नरोदिमः ॥ ॥ अ
नइपनतेनो प्रमने ह्रिमली कमिलचनीनयावनाहंशुनेनसमोहोनमभद्रलीमर्थः स्मृतिस्मिन्नत्या
ज्ञानिमोक्षतिनवन्नश्राकामितिभावेः अयमात्मतेनोक्तिरूपामनार्थे तिरस्मादीवक्त्रः
फलार्थमेवनत फलवत्सत्कस्यसर्वेशसवेतितयायितान्म एवं समाहोज्ञानमार्गेनपतिसा
कनयतीके ज्ञानमुक्तेनातिनउपगमः पूर्वोक्तः सर्वेशः सभवतीलिशाषः मुक्तिमर्गोपिताभात नहि
मश्रुति नहिमलीकोपासनेस्तलोकवेदप्रसिद्धः यस्योनमोस्मृपास्यतेनयेनतत्प्राकपस्थानउप
गमनवेत्यर्थः एवं ज्ञानमक्तेः फलमनामायिना नन्वसर्वेवतल्तिरत्रलस्मृत्यालेवेदः सर्वमिः
तास्मित्तनपः सर्वत्रलनहिमनिसाधननेनोपदिशति साबमलीकालिकेवेनिकयंमलीका
लिकैवेतिकथमलीकोपासनमस्मनमोक्षसाधकत्वमितिप्रासङ्गनामाह ॥ ॥ ब्रह्मेति कल्प
षोन् सर्वत्रलनहिनेमलीकालिकार्थेस्यवहेतोप्रलात्मकतान् साप्रनोपदेशमा
यातेनोपदिश्यतेकिंनतमीने सानाधिकारोरूकषां मलनायवभवतीकोपासनस्थनमुक्ति
साधननमितिस्मारक एतदेवोक्तमनेनसम्येश आदिमादिकलपक्षात्तउपपत्तेः का

सर्वथाननिगमक श्रवणस्मरणादयः सततमुक्तेभवन्ति नयोस्नेनपत्राश्रयन्तानिमस्मादिपुष्टिमार्गेभगवदीयेति
तथासतीत्मतमपि यस्मात्तिलिहृदिमाद्विस्मृतिमध्यात्मनैनेवोक्तेः सर्वधर्मान्परित्यज्येति षडायधर्मे
३१इत्यत्रत्नीत्वकरोतिनिलकार्यमेवनरासपणादिकमकारिनलभावनाजन्य एतेषुतिमर्यादिभिः इ
यस्मात्तेनत्नीलाकरोतिनराणांमानसफलमयस्यतनविधायोत्तानपायपाति नयुक्तं इति
शुभकर्मेत्याचरति तेपरोवः नरकामनुस्मरणात्कायसम्यमोग्रवमयतिगोरयोवभवति तेनतनरोत्तिवि
ध्यायार्द्धैनैकस्वभावमपिनिर्वतस्वगनमपदस्यतिगमतेगमोनायग्रामपूतिना तथाभगवद्दीपतन
इत्यवत्नकमनाश्रयभगवतीतिनवक्रोशकोकमेमोहः पकमाणिविधतेस्यान्नेयत्नेनायका
न श्रुत्स्वानलनविधिज्ञायवत्प्रावतमौवस्मामयेश्रौकुभोग्रवेनकृतमतिनाधिकमवनिकृष्य इति
शास्त्रोक्तेनैव तथाचमनगवानानामाभवतिसर्वेषांजीवानामनत्तोहेतोमूलकारिमानमस्त्रग्रहणमनमय
गतेति ज्ञानमार्गीकृतानांत्मानेनेवगानाइयपमनोपायवगाह्यमकर्तिना वरात्मकेनविवस्वतिनो
मवतिनर्थः भक्तिमार्गीकृतानांत्मनामात्मकदेहकृतानमेवनितितहस्तनार्थेस्वपसमीपेगवतो
नार्थः एतेस्येवकिरिपमिनिरापते सेमसायानहृतिरूपिभगवदिच्छानेमेलात्ग्रात्वयोगेन मार्गे
णफलेमायासमार्गेमतानपिग्रहपन्थयरशोयोमपयायव्यात्मसमेवदेवरमध्याःस्मारम

ध स्त्र
५

आदित्यो देवमपि नकत्कालत्रयमतिरिक्तं न सीताकृपया च लोकन्न हत्मगणो मधुनेति ह्यन्नतपमयममयज्ञेन
हृस्वरः यज्ञो व स्त्रिनाम्नात्तेन न चैदे वा ग्रश्च लिमपि वेतेन देवानन्तं ग्रहान्नत्येति नगनं देवहत्वमभिमेत्त्विज्ञो
मेन स्नाञ्चयाहृ गीतिसञ्चनोन च्छवर्दणन्नमायेमान्यथ भेति ततितिलस्मै वस्तनवगुरुपायधेनन्तानमति
शयिनने कृन विज्ञानस्था वेननयेलयः शुनर्द ईशांनानदानमवार्थ्य मगानानेवकृपयागुनः स्वर्भावे स्वपारप्र
तीति स्नात्वा तु दृपस्मेनन्तं र्वभगवद्गवेदगनमवोपयपनः रमपिदेनाभिमेनोर्थो हेयः नदिमनीकनः र्द
सर्वभगवेति भक्तिभागीयतानृस्यार्थं स्येतिभगवः श्रुगानाभगवतन्तवहृयात्मकस्तेनकामिलिनायतायेः
कवचने एतेन ब्रह्मपमेवफलन्नवन्नकभवतीति मुख्यः सिद्धान्तः स्वस्तितो भवति॥ ॥आसीनः से
भवान् स्वर्गस्वैद्यणाभमायस्यफलमुक्तावुना यमिर्तिः फलनन्तनात्मायननचाकामेभवान् उक्तवस्य
तान्नकमायनस्यभवानन्दधीनः स्मरद्गुभ्यासीनो भगवानन्दस्वमासीनोभगवानन्तवति एतननभ
कवस्थानोक्ताएवचर्तिः साकम्पमनकानंततुदाह॥ ॥यमनास्त्र भावानोकपरस्यापास्यभिज्ञा
हिभावात्मकतननस्यतिरूपमा नादपिदिग्रकटः मन्यातीतोभवतीमर्थः तेनस्येवं भस्नात्मभव
ति एवमकेकृपैवस्तहपभाकयग्रिस्मक्तालीलानानिकारणामाविकरणाचापितदृक्षेपैव मा
ह॥ ॥ अवलनवायेन भनोक्तामस्यैतावल्लनेनकारस्थलनेवकारास्थलनमयीतपर्थः स्मरे

5

५

गेपे अथ होता चसमुपन्नेयोत्स्विभार्वी नयोगकेनमाम्नानमुपास्त उमादिमेवभगवोगानविनिहोता
वेति वथहोताचेहक्रमामिमुपयक्रम्यनक्रमाम्नानमुपास्त इतिचायुमेवभगवोगानविनिहोतावेति (व
थहोतावेहक्रमामि) तत्रमेवाग्रमस्त्रभेदेनचक्रमेदेनाक्रामायः प्रभवनपञ्चान्मनेत्रेपानमाविधया
उक्ताः नत्रैवासोचाग्रादिमोदेवमधि मपक्रम्यातेपथनेपानमेव विज्ञानादिमग्रलेमुपास्तीयति अ
चैरविन्यते अश्मस्नीकोपासननमस्विनचेति अस्त्रीतिस्वर्वः पतनस्याहिस्वेवलिस्पलेति स्तुनो
सर्वमनपत्रलनमस्वोधनइति नक्रविन्मनीकोपासनननहोतिहिस्वेनिरूपननतक्षोकपूर्लिभिः
सम्येकेननेनोपास्यतेनोपपद्यते तत्रमायाकनारेकमकारकेनेचोपाकतेन सर्वेवाफलनिहः
एपूकामथुत्क्लोगोपवाम्प्रयोजननविशेषाभावात् नारस्यादिकाराभावाम्प्रथम इकिरिनिवेत
सर्वक्रमरानन्नावनायानध्यानभवस्यापिप्रभवात् एतंमतिचस्तुतः सर्वस्पग्रलमेनामिक नी
नकिंतपयादिनारीनाननध्यानयासर्वस्यापीलिप्रेकोपासनननमेव[illegible]वेवनेनैवफलमिति
मामेमतिवरति अग्राहिमासोपात्रलनमनपयुक्तनेनालमाकारस्यैवब्रह्मणो व्यापकत्वा
नस्यपन्येकमस्यसास्तुपाहितेनफलवैमितिकेकूगानविधयिपापस्ताविधीयते उपपन्नेवेतत्
नहिकोपासाकारव्यापकब्रह्मणोगतब्रह्मस्तानामश्रनीकोपासननननन अपांच अस्तोता

६ ग्गानत्तिनस्यशास्त्रिकं दृष्टमेवफलं ननदृष्टं साध्यमपि स्यर्थः यतः अदृष्टमिमार्गेगी कृतोनयाप्यवीकभावेमेपः
तिः कथंस्यात्किंरूपणनिदिशाचेनमस्वर्गे एतस्वतेइतस्य ज्ञानानद्वावेशमयविरूपिन॥ ॥नदृष्टिगमकत्वरू
वीर्यवीनस्तुषे विनाशो नकापदेशात॥ ॥श्रुतिस्मार्गीपथकाम्यकर्मनिरूपणके तृष्णीतामार्गीपस्यनस्यफलंवि
यते नयनतानदृष्टवीकतभकेणवश्यके कर्मणोफलस्यापाश्रयिमत्कनतासामततेष्वेवभगवतापलंशीयतेतथा
भक्तः श्रीयते मस्त्रागानकृत्वकर्मणाप्तमानीयतनसंतानननातातिमोत्पन्नमर्वेस्पृशमथयते नवभाव ग
तानस्यकर्मनाशकतेवक्रशास्त्रं नदृष्टेमतदृष्टेनाविच्छिन्नान् तथाकथ्येनवान्योन्याश्रयः इतिस्या
६ विनाशहिनेवन्ननाशेनानोदयोयतोतो मर्यामार्गेष्वपि ककिविधिषयलिमामश्रुत्वनेनदृष्टिममेवफल
तानेमतितदृत्तनस्वभावाविवेत्तृणायस्यास्यैवोऽसंवयः एवंस्मृतस्यविनाशोभवतीत्यर्थः श्रुत्रोनस्योत्पन्न
स्यात्मेवउत्तिनाशस्तस्यान्मेवास्मृतोयदृत्तिविकस्यज्ञोषस्याभावात्तोवमतेवाथः नवेवमर्थेतत्प्रमाण
यतभगः साधनविनाशस्वरूपतलेनैवकार्याकारमेकिंतुधिहितनियतकर्मविशेषस्यसभावेनतोने
लेनैवस्याप्यकेः अतएवतत्परीवीकाततस्यमौमोनमदृष्टेनेवतस्यसर्वेपापानःप्रयतनांनेस्थितिः
दृष्टानमात्रस्यनियतिविधेयोहिसमिशेष्विभस्यसाक्षात्कोलोन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुते
नयेति सर्वपापोनननातिनातिर्ब्रह्मकृतायो स्मृयेनपज्ञनस्मात्प्रियात्मिभस्वलपादितलन्यानियः ६

तिव केवलभक्ताः स्वरूपनिरूपेतांस्वरूपगुणान्नितांतेदैनैवविस्मृतापवर्गा नकलाभवंति चकाराद्यवगाकी
तेनाक्ष्योविषयश्रीयते नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं नकिमानन्तसमनुर्द्विज्ञाभासकल्पीत्याम्बमनानितिनिश्च
त्माना नानवानन्तौ तेनेनविस्मारितस्वरूपस्वतमप्यत्वेनैसाध्यभाक्ताः परमभागवतानाइति ग्रथयान्म्बस्मनकपराधी
नेष्वाादिस्वहि: पूर्वीक्तेवभागाणदेनोक्ता ॥ ॥ येकेकामयमानमात्तिशावनात् मुखोरेविचार्यतेनावद्गति
भांवोपेयोपेमा स्मानस्नेपांनेवाचाकिग्रहारनेस्यमहितवेति नन्विति स्वंपमाह पश्यमकेश्रेकापना
भगवतत्वरूपेमंकु रसहेकर्मलेन्याह कर्मितत्वाधयानननेशैर्हिर्विताननत्रेमयोसत: परूपतमसमादम
गवन्मवरूपेन विशेषाभावान्नुनारनमयमहीमर्थः ॥ ॥ माशयपवान्नर्थांपरि हेतू ३ केषंपाणवापम
श्रयः अतःसाकल्यावतोपरानहिमेवेदैनस्मयविरत्वांतभतभगवततवरूपान्यभयबलारवंमननरत्वभ
वमयुलावहिरन्तभगवामीरत्तनुअमसापायामवनिनेवेनितवेलनवरूपणेद्विनमर्दनी निरर्वः मनतभ्र
क्षित्वातमाह आमायणादिति श्रीभागवते मायगोंपिततामहरमितिभगवद्दाक्यात मापत्तापहेत ।
मतः पुरुषार्थेनतमागपरामकाल्लौकिकोपफलमबधनत मथाचतनसर्वोदीक्तमनसेवावत्स्थासा
वैदिकीनतदहि: साक्षोपिवदहिस्त्वात्मपानपिमर्थः ननस्वमतयमानुग्रमभवतितवेतिसंज्ञा
येतिसैयमाह नयापिमायतोपिमायतोपिमामेनस्पुर्वंवस्मभगतासमानताप्यावलोकनतश्रीव

बृ०अ०
७

तस्मिन्नन्तस्मरणस्मरणस्य कर्मणोः संस्कारोत्पत्तिवेमर्थः एवं तत्र प्रथमे वाक्ये प्रश्नप्रत्यक्षमत्रे: स्मृतिहेतुत्वेन
देहेन प्राणैः सर्वेषु तत्कालेनतयापि अर्थे प्रारब्धस्य देहयात्रावसानस्य तत्र प्रारब्धकर्मणः क्षयेणाकेन
च च पतनाच प्रारब्धस्यावसानकाले देहस्यावसानस्मरणकेतराणि वाक्यार्थः नित्योनित्यमन्त्रार्थप्रयोगी युक्तिमापकाद्यभावा
त् भोगेन क्षपयित्वा अथ संपद्यत इत्यत्र वक्तव्यता॥ ॥अन्तर्भूतकार्याणां तत्र सर्वेषां स्थितेः नन्वेवं सर्व
कर्मनाशानन्तरं शरीरपातस्य प्राप्तस्यत्वं कथं वास्तविकः अवश्य च तावत्पर्यन्तं शरीरस्थितिसंभवेन तस्मात्
स्मरणाभावे प्राणां बाधकेनेति श्रुतेन स्वरूपाभावेन तस्मान् मारणं कदेह तत्र देहे नश्यति शरीरस्य नाश
कस्मान्मुक्तिः एवं सर्वेषु प्राणानां नाशानन्तरं शरीरस्य नाशे किं तत्राहुः आगामिन् बलवत्
7 लेकार्थयाभावे गते सर्वैः नन्विन्द्रियाणि दिव्यानि स्वरूपेणावस्थितानि सर्वकर्माणि स्वकर्मानिदर्शनं
तथा सर्वस्य प्रथमेव तत्त्वज्ञानीनां वक्तव्यम् तत्र सर्वस्य प्रारब्धकर्मणि विशिष्टानाम् तत्र कर्मणां तथा विशेषतः
वस्तुतः कालान्तरं समानमेव तत्तज्ज्ञानस्य बाधकानां सर्वस्य तत्र प्रथममेव तत्र सर्वेषामेव स्वरूपेण
बलवत्तायाः सामान्यस्वरूपमनात्मनः तद्विषयकात्मनि बलात्प्रमाणेन सर्वेषामिन्द्रियाणां तत्र प्रकाशकत्वमेव
कार्यस्य कार्यान्तरं देहेन समाप्त तत्र सर्वैः तत्र सामान्येनास्य कार्यान्तरं देहेन प्रतिबन्धकत्वं कारणकार्य।
देहेनात्मनः शरीरसंबन्धाभावे भगवद्विज्ञानस्य प्रारब्धमनित्यत्वेः यत्र सर्वस्य प्रतिबन्धकानां तत्त्वतो नाशे नित्य ७

मोचकृंशकाचातेनाभक्तस्यावपाडोगेवकर्मातत्वनेनान्मोत्तासंभवइतिनिरस्तेवेदितं वा नवान्योन्याश्रयः स्व
विषयपर्य्यनायविषयामतिनसेत्वारत्वात्मनान्मिकाद्दिसा स्वातंत्र्यरूपसंविन्मयत्वात्मननविमर्शपत्वान्नादिरूपता
त्वानसामर्थ्येवनाश्रयते स्वविषयापेक्षानेनरूपनइतिकृतनसंगः त्वानेनरूपनइतिकृतनस्संगः त्वान्नसामर्थ्याच
लिष्टत्वाकर्मणोरेवत्वाचतत्वतिवयकत्वमितितानतनाश्रणत्वोपक्रमस्तुनिश्चितिपतानपाप्मांकार्य इदमेवा
देवमाहात्वायमहाप्रदेशाद्दिति इतरस्याभेवसमसंक्षेपः यानेन पाशस्याशास्त्रोक्तोधितेनशास्त्रीयत्वानेन
समंनिराश्रुभवननामयर्मस्यातथातेनानिवेयधर्मेनाशकानिरासायमूर्वेन्यायानिदेशमाह इतरस्य
पुनःस्यात्मेनस्वेस्यानाशाइतरस्याश्रेषसमर्थः स्मृतिदेशाद्रेवमपिसमानक्षेपः तथाहिः इमेउद्देश्यपरत्वेन
इति दीर्घतेवाचकार्मणोतिसामान्यवचनानुत्वानाग्रिसेवकर्मणोतिकलानसर्वशब्दाचतथा ग्रंथेऽस्य
कृते सर्पाहर्मोगोपनाङ्गनानेतरसरतवस्वपगतेथिणमगवाद्गावाहुतोऽस्यगजरुहाचासनिवरुद्वेविंदि
तोनपितृकर्मणोऽप्युत्पत्तिरेकेशाकेभेति तानुस्यनमतोऽन्यत्वनाकर्मविशेषविकर्मिति नचनिर्णयमाह
याते अक्तिसार्गेभगवद्गावाद्युतिः पातइमश्रुते नरपर्थे अर्पियथाहेवाक्षेत्रवक्रेहार्पकलशहोतावक्षेत्र
वक्रेहार्थकलशहोतरास्मिन्मार्गेपापसमक्षवक्रेरणवनकर्हिचिन्ममरारतिवकामसत्वमयोरामाः
मीयतान्मारयश्मोगार्थप्रसप्तेतयाकरातितद्भावर्षस्मिनतित्वदेवंभवतीतिवाससाभिप्रायोतरपतेनयाच

धप्रप०
८

प्रतिबंधनाशे मोक्षस्य स्वतः सिद्धत्वेनैव संपन्नेः कर्मणां चैव यथोपपत्तात् न मेतं वेदोक्तं वचनं नित्यानामपि दर्शनं दर्शनात्
पञ्चेष्ठादिरिति विवरणं पञ्चपादिकाविवरणे कर्मणां भक्ष्यो न देवं प्रति मुख्यं प्रत्यवायेन मणां दर्शनं मुक्तिश्रुतिवचनेम
वस्येवनत्ता प्रसज्येतेति निरूपितं अथ पुण्यमार्गोपस्थितिनैव भोगमात्रेण नश्यतीति नेति विज्ञायते तत्र भोगेकनाश्य
मानावनानष्टनते विनाश्यापितत्वरूपत्वेतिशेषनिरूपमाह गरकेषांपुण्यमार्गीयाणां भक्तानां नुभवेः सा
रूप्याख्यसमीपभोगविनैवनाशो भवतीति क्रमप्राप्तमाह श्रुतेः श्रुतेः कर्मणां ज्ञानेन नाशवत्तानिर्णयकाः
श्रुतेविचारणवचनादिनिरूपणेनतेन नाशपमात्मस्यात्मकर्मणोरेव कश्चनेत्थमाप्तापि श्रुतिः पञ्चमे
तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति सुहृदः साधुकृत्यामिति ज्ञानमेव गः भोगं कर्मनाशनिरूपकस्तु सास्याः श्रु
तेर्विनियमविकारापावसर्वनिषयमेवोवाच्य न च काम्यकर्मविषयैषांश्रुतिरितिवाच्यं नित्यानामपि सर्व
एवं ज्ञेयं वाक्येषु विनाशाद्विति स्येयोनस्यात्येव समितिनन्यायं पठनेन चा विशेषेणाभ्युपगमनीतिवितकर्म
मात्रेविलयार्थश्रुतिनिरूपणात् पापक्षयमात्रकाम्यत्वासंभवात् तस्मादनन्यथा कल्पमानेन सम्भक्ष
सम्भवसिद्धिलक्षणसमर्हेकर्मभोगवानस्य आरब्धमेन सर्वेषां गतत्कर्मणां न स्पृहेन भोगकारयति सा
रब्धभोगेकनाश्यमितिनिष्कर्षतमर्थापत्तिलेनापि न नाशयति न च न योगमलं ते नाकर्मणां सम्भवातम
प्रसंगेन चमेनं वक्रमस्त्वितमिति वाच्यं ईश्वरेणेनान्यत्वापिकाणां संभवात् सर्पाद्यावि विपरीत
८

र्त्ताशयः अत एवाग्रे तथा वक्ष्यते श्रीभगवता नेमृगतृष्णिकाभासेन सारस्य कर्मणो योगारम्भणतो विमुक्तिः॥३

ति ३ अथ भोगेन कर्मा च क्षपनपरिस्थितिं च भवेन यतिवच मे गीयते एवं सति मनो मे मास्थितिं वदृशके ये प्रति सान

स्वापनयात्मकलेन कार्चित् हृणानि यानि एवं मनया शुद्धाणि च मनाख्याणि न प्राचीनास्त्रातमोन्नित सर्व के प्रापनाय

तापनुशासः गतेन भगवद्ज्ञान स्यार्द्रतो व्रतचर्यात्मकेच कर्म स्थानेशकानिरता भगवदिच्छा या परमलेकाश्रय

नेनोकस्य मासः सर्वतो वलिष्ठत्वात् नेष्टमामवलनकेनभवता पालनापातुष्टान्वयोके ते नन्तनेषु भिसर्वमनवद्या

॥ ॥ अग्निहोत्रादिभूतकार्यं यदनदृष्टेनात नचसापभूतिमाचीनेन प्राप्यानहोनगावकर्तृ सोऽहमविहा

नन्तविदितमन्यदृष्टा अग्निहोत्रादिप्रयोजनाभावात् इत्युत्तनवनादृष्टान्यानस्तकात्मन नस्य कर्मणः सम्भ

यमावरणकथमाशकानन्यपोन नमाहन्तप्राह्यः शोकान्मस्तारकः अग्निहोत्रादि विहितकर्म करणेन का

योपमात्स्थानाशार्थवेन्मर्थः एवामभिहोत्रादिकारकमार व्रुम्मलितेरेवन्नतस्याभोगनदविधिस्य न

ननना दृष्टोरगतवनमतनकादीनां तस्मात् कृतनसत नदृष्टेनात यथाकारी यथाचारी तथा भवति

साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतेः

एवं कर्मणोऽपि सुवकर्महित नदृष्टोपतीति नभवपपत्तिः कार्चित केचित्तानस्य यकार्यनदेवो अग्निहो

त्रादीनि तत्कार्यो यतिपदस्यार्थं वदन्ति मननसाधुः तदपि गामदनपकमानुलविरः साधयत्क

ब्रसूभा॰ ४

भाव्यमानत्वं न तु वितनोतीति सूत्रार्थः अन्यादेवमन्तीदृष्टं मह: भोगेन त्विति अन्ये लभ्यो क्षिताः सम्पद्यते शुद्धिमनीषिफ
लमासोऽपि नित्यभावस्तो बध्यति कर्मकृतान्नयायेन शक्यास्या कारणतोः श्रुत्ये यास्या लौकिके कर्मद्वित्वे सत्वलिंगा
शरीरकृतायितां ईदृशे कृतन मसुप्रभगवद्भजोत्य परोतिरे हमास्यत्वं भोगं संपद्यते सोऽयं कालेभवो क्लामान्मकः
लप्ताविपश्चिते निश्चसुकृतभोगेन संपद्यत इत्यर्थः अन्यत्र सामरस्य तापिकारणोति नियोगतः श्रुतो लौकिक
न कृतेनमन्देहं विना वा कर्मफलप्राप्तौ मितेन तृ नकेहरूपतात्पर्यः ॥ ॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचा
र्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ वाक्यन्ते
दर्शनात्कृत्स्न स्वेच्छया लौकिक शरीरेनापि तत्र लौकिकं तस्या फलेन संपद्यत इति निरूपितं म
थ्यावस्थितमते भक्तस्य सन्ध्याशरीरस्य तपसा नाम किं तन्त्ररूपनाशनमतमपि स्याद्वत्प्रसङ्गमो कस्य
मितत्सेवा लौकिकं तम पादे न भगवद्रूपस्यादिति नवोन्नरारण्यपतः सारीयानिति नासिते तथाहि
पश्चात्पूर्वमसमाधिगानवजीवस्य तत्तत्स्वरूपान्तर्विस्थानत्रमपो भक्तस्य वस्थाना सूचनेन तथा श्रावितकर्मभि
विनाशान नतस्नामाण्णा वक्ताम्मत्येवमप्रवर्तीयतः इतिश्रुति सुजीवस्यमां तत्सम्बन्धिकाले तस्य गारी
नामपि तत्र्थे वाक्यानेना वामेव लेवमम तत्प्रलोपेनीत्यनेतु दृष्टिमार्गीयस्यानामतत्वनावाग्रयेनादिवा
पितोति निश्चयमति वदाम: प्रतो ह्यनेनजीवस्यानेदात्मकर्मानिर्दिष्टतत्स्वरूपतानि मलाद्ये सामगा

श्री

स्यरूपनाम्रुहिंसार्गंस्यनकाम्रनामानप्पनिर्भांचलीपा नस्माग्रुभवगमान् अन्तरावेकेषामिनिदंभ्रमा।
ध्यकाः स्वचिन:॥ ॥यदेवविपत्नेलिंफिनरू पूर्दे वविपाकरोनिजन्मानिपाद्देकेकमेकरहोवीर्यानिश
ए:फलेम्रूपनः नोचलन्विधाचलोविन्नयानस्योवनमानाःजरस्यामूह्रेणानिधदुःकेनयोपपघानमुनिमपश्चा
रू यदेवेति रूपस्माहेमोरनपापदेवविपाकरोनिम्रहणोपनिमदेस्मोलिनेवसुलविसोपकर्मो मानिमस
जिकालेनोम्रहलासान्नननन्नमभ्यो नेथ्याहि नेर्मिलिनदत्रामहोश्रमपानोनिम्पफ्कमालस्यराक्षनमन
किम्बनरूपनमनुमार्रेनपथीमहालिरूलनेनर्मनिहपेतदग्रेपदेवविपपेत्यानुभेनिरवल्लेनसेवाहरस्यापास्या
त्योनेभवतीस्तिपसेहरादृशीश्रोपापसनाविषयमेवपदेवोविपांयलिनाकांमिनिनायहेनेनोकस्सनमः
नाहिमकारकोपापसनानामयेपदेवयपाकरानिनदवरीर्यवनानभवत्तोनिनदश्वनिनयलविपाणोफे
पीति नमश्राकायसंभवेनोमर्थः यहाकांशकालिनामपेवाह पदवेति उ्रनविहिंसाउप्तवपापेव
कर्मेक्रफलेननस्फलाकर्मणः स्वकायमस्यायमननृशानाहींपंवनरभवसेवेतिनानवृपनिः गवि
हिंसार्थः यहानुउहिंसानीषस्यापाउम्रस्यापिभोगंसिदेवनाशयलेमलाः सेभावेनाकवोगामनिवेकनि
कर्मापिमननाविहाउमानपदेवेमोहि नीयनिशलेयाहिमगावनशक्तेयेश्मलागावस्सोलियपयमसेवे
पाहनेम्यो निशायंकर्मेनिवदेतिश्रुतिसवमसानाहमिमेसंवधेः निशापितकायेसपन्नोकथयमसे

[illegible]

20

योगेन कलानां स्वर्गमेव स्यात्तथा न सुविन: आगत स्वं लनना स्यात् नि नह संनेनापि न था नेन वके सा कां दि
देहि या स्रीनानावेकं व गुरु चार्य स्किला मिति श्री भागवत नवा काम्य नव लौकिक नवि शि ष्ट हे तां देश नि मि
यत इति न्याय सामान्य विशेष ज्ञाथका भावात् न व ल स्व भव तव बाधक इति [illegible] भगवन स्वदेशीया ना
म विते यानस्थाने बाधकाभावात् न ना गं त्र क न मे व बाधका मिति चेत् मैव व स्या पि वे ज स्यात
यात्स्कु ते ना ना गं त्र कले न मै म गि व स्वक ता कि ल व स्तु रूप नेन न सामी प्या दिवि कि या प व त न म न्ना ई है
इ या वि स्व रूप म स्य मा गं न्त्र क मे व ये ज्ञ स्या ग्नि मा ये ण शु द्ध नो या ना स प घ नो ने दी य ते न न म ल नी लि म
व न था ग्र रू पो न म ली ला या म्यु पि श्र रू पो न म न्म क म न न्य गां ब्रू र मा ये णो पा ची न श्रो ण मा वा दि कं प
म नि त्वे: शुरू मो व म शु रू पो न म ली ला स्मा क दे दो दि र्प त तो घ ने ने म प च न इ ति ना उ प प ध्ये कि
वि दि त्व व दि ना वै हि प्रथम वा यो वा न स्व ने वि श त्व ता या म था का म ग मा न इ [illegible] क मा ल का म ग्रा च
का मो न व ति ने न स्था न स्य त्त्व ज्ञा म न वे व ग म म वो ग मे त्र से व म न व ला त्ये मा न ने न गा को न नि ग घ मे
प्रथमा त्मा श हे न मा त्मा म वे हि या वि त्व मा श्र ने आत्मका म श हो म ग व हा व का ने म्य य स ग रू णा
न म क स्य र ला नि श ग नि न म श्र स्वि ता म नि श प स्या द्य पो प न म रा णा मे व सं प द्येन प्र दि श्य म क प ले णा
म पि वि ल वः स्या ल्लो म ग व स्मा क स्वे ने गा न्म स्थि ति नि वि नि घ न्य ने भ कि मा गं गा क प स्पे व पा ग्र

मोक्षहेतुकमणवमार्गोनसर्वलेच्यः एतेन नावंत विद्यावान्मतोः सतत मेव तत्फलमिति भवेद्देशानतानायनतानाय
समिनकक्रमणपेत्राकर्मो श्रयतेव नस्याकिलपविद्यावांव स्यात्तत्रतल्लोकानुथिकत्वमितिकर्मोक्ष्य
मोक्षमणत्विकसंभवतो नापि निरवद्ये दिनस्य समानाव १ ७पमस्मात्मनुलेचानुणोय मयां सगुरोनेक
शाचिरस्यभावश्रितयन्तुकेनचरकनयेरोपांवस्तत्तत्वयमेवतथ्यतितोथविवमा ह समानेमादिश्रुत्वाय
मानाद्यः साधन कनेणमोक्षने कार्मस्मयां समाणो याम यां सविहितसाधन विवेदगांचनेकाण्ठहेना
येसर्वद्या तथात्मतिरस्येकत्वपलनयोगुरुमिति एतदेवाह: सतिसर्वकमिः तीवानोवलेन तृष्णः
कृतानामविद्यमादक्षः मम्नानस्ये शीकरण तद्यपक्रमस्थावसत्त्वमयां शीकस्मकिपथेनमकेयवत
मुक्तकपामयोगसमान मर्देकतपामध्यनामग्रामवगेमश्रः एवमेवानपात्रयोग्यत्रनमक्षेना
मतत्वमविद्यहिमार्गोसमानपिनस्थ: श्रोतेपाश्रमपत्समयोपमोक्ष किसाधनेनापलत्वकोणपवस्य हुति
कस्तुकामस्कतपरामस्यने क्षोयन्नशनिस्थेयायश्रुमार्गोपयनकसंज्ञानस्वभगवमेवफलपाश्रमश्रिपे
एतेन मर्याशमागोपभकस्यज्ञानस्वभृते७पमकामश्चात्मेनतोपश्रुहमोवस्तानस्वश्रु किरवभवतीति:
वकचोसत्माकर्मोक्षकस्याभिनादिनात्माशापमस्येवमकरंयनोकर्मपांत्रिकश्चित्वतेनानतीनत्मा
साकातयोगश्रोयतिशृंदमकंवमति तदपांतेः सुस्मात्स्वपदेशात् तदानिसत्तोत्वानः पावत

ब्रं·व·
१४

एवं तिनरोऽयं नो नरः स्वोऽस्मिन्नादित्ये मनुष्यः स्वप्रतिबिम्बः स्याद्दृश्येऽभक्तेः क्षिपत इति तत्स्वरूपः रसिकैरनवसंप्राकाम्निसाशंका।
मनिषेधति नेति ऊतः शारीरात् शारीरमनवधितो हेतोर्यद्रुः स्वकर्मनन्तर्निमित्तयावत्स्वेव स्वमेवात्मनि प्रत्यवतिष्ठते
पतितिमर्थः एतेनरुः स्वेनाकर्मजन्यतानमानमपि निरस्तं वेदितव्यम् लौकिकगवद्रसेनजन्यन्ति प्रमात्
स्पष्टो लोके षोमाद्रिनो भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं रसन्तिर्वितनलतमोऽर्थः स्पष्टः प्रवृत्ते नयाति रसो वै सः
रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवान
न्दयाति समस्त कर्मगावन्सवत्स्वरूपमेतन्माने रसवन् प्रत्युक्तात् स्वेवतो नन्द्रेतस्य परमानन्दस्वरूपत्वेनोच्यते मत्तारूपा
स्विवमभावे जीवनमेतत्त्वेनवदेत् सत्समस्तमयोगादिमयोगाभावाभ्यामव्याप्तो भवमनभूतो नेकतरेण नत्रवि
रुद्धता यस्यात्स्वमर्हित्वेनतदा माता स्थिति रूपेन स्मात् यदि रसात्मको भगवान् हृदि नाशयेनाह को ह्येवान्या
दितियत् यदि एषः हृदिस्थ रूप आकाशो भगवान् न स्यात् कः सदा स्याद्दनप्राणने कोऽवान्यात्मे कोऽपात्यर्थः
नादृशस्य भगवत्स्वरूपानिरिक्तात्र जीवनमिति तायनापनास्यात्स्वपदं प्रलाने साधिकरस्त्वं नेह वित्सामत्र।
मरणानिवारणसामर्थ्यमतादृशस्येति न मे वेदितव्या पनाय ऋषिः शाह्नः नाहशस्य जीवनसंपादने प्रभो रावस्य
कस्मितिनायनायेवकारः तायाम कस्याप्यानेदानकतमे वेतितापनायानेदपदं तदप्रलापस्यणगा
नास्येयो भवति तेनापितहमां रावनीलो ह्यद्य सा कोऽस्ति किमावशा हृदया रयगतो तितिभावीयसपस्या

५२

(१४)

कार्येष्विति अत्र पक्षे ऽर्हंतः सर्वे पदेषु नतो ऽहं ततस्तत्त्वाधिष्ठानो ऽत्र यथा मन्त्रोप्यत्र वेदनक धर्मं विद्वत्संस्थाद्वितो ऽन्यैः
तैस्तैः स्वपरमिश्रादिकर्मानुविद्धत्वे तेषामर्थः ततश्च तत्तत्स्वात्मभवः पतिगृह्यते नहि स्वतन्त्रविदां स्वकार्ये स्वात्मभवना
नामोपलम्भो योग्यपदेशानुकूल्येन तत्तेवमतः सर्वोक्तं तत्साधीय इति भावो ऽनुक्तत्वसमाधानं काल एकेन मानेन ॥ योगप
र्यैनान्तः ३ परेशानेन तस्य व्यापीभ्य अनुविधायिनो योन्यस्य व्यापनं स्वयोगिविशेषेण वृद्धिमसंगमनुपशान्तिनिदृशा
हृदये वमवनिमानन्यदेवं स्थास्वस्थान्तानिरुः सहानेन सर्वेषां भावानां स्वरूपमद्वैतनिरोधाने तावद्देशोऽन्तमवतीत्यर्थः
स्वपने ऽनुपश्यतः ३१ मनोह्वपरमानन्दस्वरूपादुद्गतवतः सर्वदेवानुरूपदेशान्यस्मिन्नभवतीत्यर्थः नहि भगवत्स्वरूपस्य
भवतीतिभावः ननु स्मोपदेशः ८ तेषां येल स्वानन्दे नवतीमत्पदक्रमे ऽमयोपनन्दयातीति पुनस्तत्कृपानुरूपा
मोक्षः स्वरूपविरहितानां शक्तचरणे ज्ञानं स्वात्मकरस्थम् । निरोधनरायान्तस्वभावात् नहेतोः स्वसंभवात्स्वभ
वेत्वतन्मात्रमिवेवचनस्यान्वितिभावमत्तत्रपद्धति ॥ ॥ स्वस्वैव स्वोपपत्तेरेव कृत्स्न ज्ञानस्वात्मकरस्थात्मके
स्थास्येव भगवतनयावस्थमेऽत्र व्यविरहितानामन्यः निरोधपरिहारायानुपपत्तेर्निरुद्धत्वं भवति भगवद्वितरू
स्वसर्वस्वाधारत्वानेऽपि स्यातिभावात्मकस्वरूपभगवत्स्वभावोपस्थितेर्भवतिमन्येनतत्स्वात्मनव्यापस्त
त्वं नवं निपतनस्वस्वात्मस्वभवतिनिनतत्याभ्यन्तस्वयमर्तिरेकाभ्यामनन्तरस्यैवेत्युपमेयतिनिर्णीयते
तस्य स्वहेतुनरावतत्वात्मानन्तनापेपिस्वात्मस्वरूपत्वं ॥ ॥ इति विवृतिविवरणे तावस्थायां नवनमो ऽस्तु ॥

भ.ग्र.ल
१५
23

शेषः सत्यमात्मसात् तथात्वात्मख्यातिः तस्यैवैकत्वे नात्रोपाधिसंभवस्तथात्वमात्मा भूभिरङ्गत्वेनापिसः
श्रवणात् ततु रूपत्वस्य स्वतः परमेश्वरस्य भासत्वाद्भेदेन नानित्वं भगवत्पादानां भक्तयोः संबन्धनिबन्धनि
स्थितेश्च स्वभावादिकामप्यमाने नानिकीर्तितानां क्रमप्रवृत्तमपि स्वभावप्राप्तमिति यच्चिदेकरूपेणावस्थितिः
स्फुरणावत्स्वरूपरूपस्य तथा स्वरूपस्थावबन्धनीतिशेषः प्रयासः स्वभावता ननु एकरूपत्वे विशिष्टरूपभावेन
स्फुरणाप्यस्य स्वाभाव्यादि भवतं गायंति स्वतएवकमत्वादि भक्तेः कामानवगतीति चेत् एतत्स्वयं स्वयंप्रकाशते
कालात्ययनीतेः परं स्वात्मभगवतो वैचित्र्यमवतीति चेत् नात्रैव लीलाभावेन तस्माद्दीपप्रभृतिकेऽपि स्वयम्
मात्रवभासितप्रकाशत्वमस्त्येः तथाविधस्वरूपोपदेशेन भवतीति चेत् तद्वैलक्षण्यैः उक्तमपि पदे परस्मर्तुं कामं
तदेवं भक्तेः स्वैकेनैतानार्थैः यथाविशेषणाद्ययमतः पमनात्युलिनत्रपिवननिकृतगतां प्रदेशादिसान्ता
नात्मकत्वेऽस्मिन् रिवक्तरूपं तथावैलादर्शापन्नरमपरमवभातितन्तस्वैवधीनिवासुनिकामपामदृष्टितावकार्थः
स्वपरतेनिपदार्थोऽनिवक्रस्थेमनितानीमक्रियांप्रसाविषयतावानगण्यस्थितेऽये उक्तयोगमसंबन्धयोर्नानात्मा
कस्यस्यानन्तवस्तकर्पद्वक्तिमितिद्विशहेनाद् अविभागोवचनात् नन्तलीलापानिमतेननन्मधापानितोन
दर्शनेकथानाहृङ्कृयनाभावेमितितात्रकृपपपाकराविकलंस्याप्यपिवानतसंविधानपपतिवेतिसे यः
तोयसकादाविक्रतानसाधननस्थितिरपिशैवेनिविवोजनपतीतिहर्षवंसापहस्तयमक्तिहांतमारु तयमगेशि
१५

ध्व.स्प. पतः स्फुलिंगरूः अत एवमाह साहंमसृष्टीनश्यति हि तं तं गर्भं विशेषवत्तां अन्तं मम विसृष्टपरमेश्वराहं इति स्फुरत्तैश्वर्या।
१६ काशात्मेवंधीवः परमात्मानन्दनत्वग्रहत्वात्तथैव भवतीत्यर्थः अत एव हेतोर्विश्वासामर्थ्यादिति तस्याविद्याणाः शो
धयंतां गायत्रीनामायोगतिः स्वत्रजनरूपा तद्वेषभूतेव यामयगवस्मृतिपंचपावनाभ्योच यो भगवन्त्वग्रहत्वे न तथै
मर्थः तन्मंत्रसारी अथ यथा व्यालाहृदयस्य नाभ्येः पिंगलस्यापि नाभिहृदि इंगितस्फुरत्स्फुरत्नीलस्य पीतस्य त्वाः
दिनत्स्येनमेवाश्वाहिमः पिंगलश्चपक्वस्याग्रेयवाते तस्मिन्नाभिनाम्ना मीनाश्वाहृताना नाभिमाना नाभिमोक्ष
नाभिमानमिति यथा वदस्मात् शरीरं दतस्फुरितो भवति ताव न्मानानामथ ययैवं तदस्मात्तु ग्रीष्मकामनयैव तैरेवरश्मिभि
24 हृदं प्राणमनन्तरं इति अथ तन्मिन्नतस्माकनकेः सर्वेषामपानस्य ऊर्ध्व गतिः प्राप्यते एवमादिमनेनोक्तस्य पिंगलस्य रश्मि
हृदीकरणं चन्तथा अग्रमेव अथः ऊर्ध्वगो अग्रालनाडिनिरस्तापान रश्मेर्विपथा हार्दं तदग्रहणाद् इलनवगागति विरेच
कान्तस्थावरस्य कुस्मादि तमपीत रसापानामभ्यासात् न भवति तथा च कथयन्माह रसमपन्नसारी निष्क्रामम यमेवेति
निशोनेति वेग्रसंवधस्य पावहेतु भावि नाड्यंते च विदुषं क्रमेणापाद्दीर्यत ग्रहत्वेन यथा द्विशोषत्वेन विशेषेभ
विष्णोमाशं करतान्विगशरनोः यतकृतां वाम भवेन प्रायशे तेनानास्तीत्यरूत्वेति तथारूहेनः सर्वथैवमादि अन्तर्हृ
देवभक्तोपः स्वैर्ज्ञो गमावस्मात्मिन्न व्यवस्य पावहेतु भाविनानन कार्यस्यानवतस्मापि तथा तान्नालस्याश्रयो

तस्मात्तस्माद्द्विभागएव कृतः स्ववनात् नैमित्तिकं उत्कर्मेनेतत् एवेव विष्णोः कर्मोनित्यभूपते स्वानत्कृतानिकं
मोगतुकानरश्चेवस्ति नहि ष्णोः परमंपदं सदा पश्यंति सूरयति शकयोननमविनंस्तवैन नत्वभक्तैवेतिसूरयोभ
क्ताएव नेवांसदादर्शनमनन्त ग्राम्यान्लीलानिमन्नेनेवस्वेष्वात्रचस्थितानांवादीनांसभुक्तमेवविषयाणांच
११ भक्तानांसदा नदर्शनस्यापसनादिहं नवदेहंनवेहेन स्माद्द्विभागएवत्ता ननेवापिलीलानिमंतेसिद्धंति एत
योनिपाविहन्मंस्नेमयंविन एवशिष्याणांयमनंहृतांतनकातानमार्गीयस्तनमात्र ॥ ॥ नदेवोकेयमूलनं
तस्यकाशितदारोविद्यासामर्थ्यानतत्वेष्वगतेनस्तनिवोगाव्रदर्शनगृहीतः शतनाधिकया ॥ ॥ इंद्रस्नेलेषनकृत
विस्मादिनामयोंदामार्गीयस्यवाणादितयशकोः शुनानस्य जीवात्मनवत्त्वमगमप्रकारउच्यते तस्मात्मेनोमायाः
समभ्यदरदानीस्यमेवान्नवकामनीतिसूनेतत्स्यात्मनंकात्मापतंनहृदयंतत्रंसंवनघा अकाशमान्नमपिन्तरा
मकाशानश्रुतिपावन तदानन्यकाशितंहृदंनिर्गमनमार्गोयस्तनादशउक्रामति यतः श्रुतिसद्याप्ततनस्येन
नस्यहृदयस्याग्रंमद्योतनेतेरस्य योतेनैवश्रान्मानिचवहृतेवामरदीवेत्यादिपवयेनान्तर्दजीवस्यायरलंतमापि
विद्वांस्तनेतरनामानिक्रामतिकिंनुशतनाधिकयाएकयातन्मानापान्हृद्मायाति आमति शतंचैका
चहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिस्सृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्‌न्या उत्क्रमणेभवंतीति

भ॰प्र॰ सृत्युपक्रमे भुक्तिविविक्तानेकार्थिक्रमयतत्थागतिरुच्यते स्मृतानवच्छिन्नोऽतिरूढः श्रुतश्चमन्त्रभेदविशेषेणनाइति व
चनेनमनमार्गीणः स्वेवमंपद्यात्वमुच्यते अथैतैरिति नोऽसामोपनेयत्स्वपच्यते श्रुयपारलोहृदयस्यनाडीला:
११ चिंतलस्य गोमतिरिति सृक्कस्यगीलस्य पौन स्वलोकिनस्यमयौवाम्नाद्दित: पिंगलःसपक्षामस्थिंगलस्य रश्मि
रूपत्नेनारीनामकाग्रेवस्यायपयैतद्रस्मात्ककरीरादुत्क्रामन्नथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इति नाडीरश्मिसंबं
धेनैका पर्लोकगतिः श्रूयते अर्चिरादिका चान्या तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादिश्रुतका स ए
तं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति चापरा स यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छती
ति चान्या सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति चान्या एवमनेकेषु मार्गेषु भिन्नत्वाविरोधे वा किं: कुतश्चि
25 नमस्त्वेव पापाभिमार्गैकमर्चिरादिनमतनवायेन तयोः पयोऽनेकत्वेऽगवने हि मार्गेत्वपायस्थानामति
क्रमात्पूर्वस्मिन्निपक्षे निरनतीयस्पानमिनकानमन्यथाः नेकेषां मार्गाणामेकत्वानाइर्षमाणानास्य
नतीयत्वानो चामातः प्रकरणभेदाद्भिन्ने पास नश्य यनाभिन्नो नयेन्नाभिस्ना ए चैते मार्गाः ब्रह्मप्रापकाः
तिमतत्यमितिचेनत्रोच्यते नकीर्यपरिभाषासर्वेषु श्रुतास्मियतत्त्यो च्चे नानोऽल्लाचवादनेकपर्वविशि
शिष्टस्पका एक एव मार्गः श्रुतिमेतत्य न नयवर्भभेदेन मार्गभेदश्रुतिगौरवप्रसंगात् नवैवमथैतैरेव रश्मिभिरि
सवधारणात्पर्वपयतिरिक्तिवाच्य तस्माः प्रत्तेरुक्रमणमात्रमार्गान्तिकपकनातथादि तत्रोपक्रमेत्यपत्रैन

नक्तं रश्म्यर्थः अत्र शमागमात्मा दर्शयति पत्तः श्रुतिः तमेव विदित्वास्तृ निर्भवमेनमेव मज्ञात्तिनो लोकमीप्सतः अ
मृतत्वं नीति स्मार्त्तेनत्वहस्यास्ति केहेतो विद्यमानत्वात्पन विशेषोप्यस्य योनेकत्वात्॥ ॥अतश्चायनेपिदक्षिणे स्य
ष्टार्थमिदं नन्वपरकालेन नाडीनिमित्ति कालमात्मनोप्रक्रमणाग्निर्मोतिरेकः पञ्चाः पराम्मा स्पाउत्तरायणे न
अमृत्यागोक्तेतिचेत्त्रत्वविदां ज्ञनानाश्रुतिमवहावाद्रत्व विदोप्यस्यकालयोतासोनाशंकादि विषयभेदेन समाप्यते
॥ ॥योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्ते चैते ज्ञानमार्गेयोगमार्गो हि भिन्नः तथाच योगिनम प्रति एव कालविशेषस्य
गतिविशेषस्तेन तत्स्मर्यते न तु ज्ञानमार्गीयस्य श्रोतस्य उत्तरतिरपेक्षत्वात् नचयोगमत्स्यैव श्रुतिप्रतिपत्तेनचैते
वायपतः स्मार्तेएते चौहत्त्वे एतेयोगसांख्ये श्रुतिस्मृतिर्धर्मार्थानि विद्यान्न काकुत्ययोः कालनीयत्वा उक्तंतुश्रमणके
देवयानं पितृयानातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितं नेत्यवधेदसाधुत्वैते स्वाद्गुभेदेन नतत्त्वान विरोधः॥१॥ ॥
इति श्री वेदव्यासमतवर्ति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ननु ज्ञानमार्गीयस्यैव मर्थे राममार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गेण तु गमनमन्यत्रस्यो
मुक्तिरेवभवतीतिसंशय सन्नत्रपक्षान्तरानिनोहिनाप्रभावपत्याप्यर्चि प्राप्तस्यात् अर्चिरादिमार्गेण तत
स्यज्ञानमार्गीयस्यैवाकृष्टेकथनात्परत्वेन तन्मार्गीयत्वात्मा किन्तु भक्तोपीत्यर्थः तथाहि पञ्चाग्निविद्या
मकरणेतद्यइत्थं विदुर्ये चेमे अरण्ये श्रद्धातपइत्युपासतेतेर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमि

सु॰भा॰रु॰ १८

26

ने दैवीसंपद्विमोक्षायेति भगवद्वाक्याद्दैव्याः संपदः प्रेक्षानान्नैर्देवोऽस्त्यं तेनेत्यांगत्तनुंगमनंयदेतिनेस्तद्वेदंप्रमाणंदेवयानश्रद्धेतो
संनेद्वितीयस्कंधविशिष्टः एवंद्वितीयेत्रनेवोपपद्यते नचोक्तश्रीमालामश्राद्वेकार्ववसमेनतत्रः स्वतः समानाभ्नतांत्श्रुतिः सायेनयदा
पाम्नातानदृष्टांवधारणाद्वितीयस्यामनुपस्थितत्वान्नलाभ्वगोरनवद्धियायायाद्यास्मरः कविदुपस्थितोवोक्तवाधकेतपसंस्कारानवा।
काशः अपरेच ब्रह्मविदः क्रमसमनेऽगतस्योमार्गोऽस्यपपदिश्यते नतन्नोक्तेनसानंदास्यसत्तत्स्वावश्यकस्तथावोपासनभेदा
त्फलभेदस्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोपितथेतिसर्वोपेक्षकसूपफलसमंजकारपत्रसागेनपुक्तः किंच उपासने कर्मणिवोपसंहारः
संभवतः मार्गस्य नानात्वे रूपोत्पत्त्येवैयाद्यासकस्ययेनमार्गेणगमनेसमार्गेऽस्यस्मिन्नन्नितिनोपसंहारोपपुक्तः अविशेषणान्द्वपि
नस्या एतद्यानसाधुरात्माद्विरंपिनस्यमेकराणेर्याभेदद्विविशेषवत्समानेवेनपत्र एवमन्येदुष्टोद्देनार्चिरादयलिंदा।
नोमार्गउच्यते अविदुपदेनान्येसर्वेमार्गाः संगृहीताः इतिनानुपपत्तिः कानिचिदितिचेत् अत्रवदामः अर्चिरादिमध्यमानंभवे
तद्गीतेरेवचेत् अभिमेनाभवेतस्यानैवमितरत्नधर्म्यते अर्चिरादिनेमेकवचनान्मध्यानुपपत्यामार्गैस्यैकत्वमेवप्रथम
ीकार्यमेवंसतिश्रुतिषु यावंतिपर्वाणपठितानितानिसर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गेवर्त्मनानन्यपिपरे
पासकस्यमार्गावर्तसंभोगेभावीत्यमतिनतत्रकिंचनद्रोगाभावादितिनानुपपत्तिः किंचित् ननुनयाभ्युक्तानांपर्वणांतत्र
स्थितिंच वृत्तेयपसंहाराःएवोक्तोभवतिमायकत्वेनेतिचेत् स्यादेतदेवंयदितस्यैवगतत्वमभावपततद्वीयपर्वणमेवंस्यात्तन
नवकिंतेकवचनान्नरोधान्मार्गैकतोनिश्चेतेयंप्रतिपत्तव्यौत्यमतेनतत्रकंसोऽक्रमेवेतिनोपसंहाराद्येदा अग्रेन्यथोक्तत्वा

इत्यस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इत्यत्र एतस्मात्शरीरात् हृदयायतनात् हृदयस्य नाड्यस्थपिंगलस्या।
दित्यमानस्मनानयथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं च एवमेता उभौ पायनात् हृदयस्य नाड्युपक्रम्य पिंगलस्यादित
त्यमुष्मान्नयथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैतौ नाड्यादित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मा
दादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इत्यनेन वाक्येन नाडीपुरुषरश्मिसंबन्धमुक्त्वा ग्रे
ण्यपश्चेनदस्मादित्याद्युक्तः उपसंहारे च प्राणेनैव हृदयस्य नाड्याः स्वामूर्ध्वं नयतीति स्नेते कानपोहृम्मावउम्हतत्वमेतीति विवउ॰न्याउक्रमणं
लोभवन्तीति एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमस्या नमार्गनिरूपकत्वं ननु ब्रह्मप्रापकमार्गस्यानन्तदनुपपत्तिपरिहारायेनेप्रकः ननु ने
कपदेविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वेन निरूपयतीश्रुतिः क्वचित्किंचिन्यवनिरूपयतिकविन्नेतिकथाउपसंहारेणप्राप्तेनइतिनान्यपेणतथे
तिचेद्रश्मीर्चिरदापतानंतरमविद्युपलदग्ध भवेनतेप्रतिश्रुतेस्तनतायानः नहिमर्व मार्गविद्यस्येककपर्गिमिति वक्तुमुचितं नस्यासंभ
वादतस्सर्वप्राप्तब्धानवर्त्तव्यमेवतथा अथ्ययनविधेःसिनाकन्मानपरत्वान् शाखान्तरसंवादेपर्वकथंनानुपपत्तिस्स उप
सहारेगैवतस्यापिशाभिसंभवादनौदिकहरिक्रान्तान्तस्समार्गलोकप्राप्तप्रविहितलभिर्भविनमर्हतिस्वानन्येनामर्चि
मार्गग्रहणप्राप्तिः नचैवमर्थेनयोःपथोर्मितिहिवचनान्नपपत्तिर्जायस्तम्भियतेमस्यातलीयतेनान्यपपत्रमितिवाच्य अर्चि
रादिकमुक्तोपसंहरेषदेवयानःपंथाइति श्रुतत्वेनसमएतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति तथाच
ब्रह्मप्रापकाः सर्वे मार्गा देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति तथावब्रह्मप्रापकाः सर्वेमार्गा देवयानाःस्युः

ब्र॰सू॰
१५

27

त् । समंयस्योपासकस्य न वायुलोकाभोगत्वं प्रतिसंकीर्त्यस्य न तेनोगत्वस्योक्ती तिर्मार्गे कादिनित्यनानुपपत्तिः का

चित् । केचित्तु एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकमिति विशेषेणा

वायुरूपपरिस्पन्दे निश्चयः पौर्वापर्यज्ञापकपदाभावात् यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स

तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुत्यादित्यात्पूर्वं वायुर्विशेषेणो

पदिष्टस्तस्मादादित्यपूर्वं तेन निवेशयितव्यः स ऊर्ध्ववदति सविस्तरे यथानेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती

ति विशेषोऽथ देवस्तु अतेतथा स वरुणलोकमित्याद्यःपिवकेशाकनेत आदित्यमागच्छतीत्यत्र तत्स्थस्वपा

म्विर्णमाद्वायुलोकगमनस्यैव पूर्वं न्यायनेत्युक्तिः । अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकमित्यत्रा

पि न लग्नात् । किंचैवमग्निलोकानन्तरं वायुलोकश्रवणं पिवकेशाक्रमतो विरुद्धं स्यात् वाजसनेयिनस्तु मासे

भ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति पठंति तत्राप्यादित्यात्पूर्वं देवलोकात्परो वायुर्देयः एकवाक्यत्वा

त्सर्वेषां मार्गैक्यस्य श्रायेत यथा तस्य न्यायसमानत्वात् स्वकालेन तत्क्रमोऽपस्थापेक्षयोक्तं वायुमब्दादि

ति एवं सति मासेभ्यः परस्मादब्दनिवेशनं कार्यं न च वायुमब्दादिति सूत्रान्मार्गभेदप्रतीतिः देवलोका

स्यादित्यापेक्षयत्वेनादित्यमध्ययातित्वमभिमेतस्यादेरागम्यतित्वयोगकवतीतरस्य मारेण आसोप्यतो

नानुपपत्तिः ॥ तडितोऽधि वरुणः संबंधात् अविद्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्युतो १५

एवं मासमवस्थले मे निवेशे न्यायसूत्रकाराभिमतक्रमेण वमार्गं इति ज्ञायते । श्रुतौ सर्वं च ब्रह्मपर्वणामसाम्येन तथा वायुमब्दादवि
शेषविशेषाभ्यां । कौषीतकिनां श्रुतौ स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स व
ण लोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाक्यार्थः । श्रूयते तत्रार्चिरादौ मार्गे क्व विचारणीयमस्ति वायुलोकं कस्मा
ल्लोकाद् गच्छतीत्याकांक्षायां मासाद् वायुमब्दादिति अर्चिरादौ [illegible] मासात्पूर्वं [illegible] निमासाल्लान्मासेभ्यः संवत्स
रादादित्यमित्यत्र संवत्सराल्लोकान्तरं वायुलोको निवेशयितव्यस्तथा च संवत्सराल्लोकाद् वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । ननु द्वि
निगमकमात्र विशेषाभ्यामिति अत्रेदं ज्ञेयं अग्निलोकादिक्रमं विशिनष्टि [illegible] पामन्ताभिन्तो नोदये क्रममत्राधिकारोऽभि
नन्तलोकं गत्वाभ्यां तेजस्साभोगेति कर्मणा [illegible] लोकमेव च भवत्यत्र [illegible] भोगाय [illegible] लो
कान्तरपि [illegible] इति यथा [illegible] ब्रह्मलोकमग्नि [illegible] लो
कमासौ गच्छति ततः कामी [illegible] अधिकारात् [illegible] अनन्तरं कालेन [illegible] ततः संवत्सरा
ल्लोकात् [illegible] विशेषात् [illegible] लोकाद्युपर्यन्ता [illegible] लोकस्तथा च वायुरिति
तस्मादुपयाति [illegible] सूर्यो [illegible] सूर्यः [illegible] लोकान्सर्वं [illegible]
त्याम् लोकमध्यपाति संवत्सरस्योपरि [illegible] वायुर्निवेशयितव्य इत्यर्थः । [illegible] अभिसंभवं [illegible]
रित्मादि [illegible] लोकमादरणीयमिति निवे

भ॰गी॰
२०

28

ति नचसर्वंसर्वलोकाधिष्ठानदेवाअग्नेरेणलोकंप्रमानितिवाह्निकायुद्धानयाग्निलमाप्यप्रदित्सर्वलो
१केषुनरकप्यनेयथातथायाविनकथयेत लोकाधिष्ठानदेवा १ कदेवाणवद्रलपायकाधतिनमदेनस
लोकाणकोअनरतिवाच्यतदेनरलो। केषुनरकप्यनेयथातथायाविनकथयेत लोकाधिष्ठानदेवाना॰
मःतिवाह्निकतोमावह्निलोकमायकमतिवाह्निकस्याभावानमानिर्देशानधासतिदेवयानमार्गएवोक्ति
येनानोयथाद्विधावलेनैवार्चिषःप्राप्निसन्ध्यनरेयामवीतिव्रध्यलकस्यविरल्लोकगमनततमेवव्र
लमामिःकस्यविन्दूलोकगमनंनंरसोअनरति॰भोगभूमितमेवतेयामवगन्तव्य मंदेयासवेशामने
देवयानयथामवदंमाःस्मृतेःप्राप्तितनकथ्यतमन्यपवस्यादनउपासनामेदेनफलमेदस्तापयनेतथा
वदनीतियुक्तमनमस्यामः ननुतेयामिदनुनगच्छतिरश्मीनादिषुलिग्मोदेवयानपथोनेप्रास्यनो
पुरुसोब्रह्मविलमवमण्वाअतिनसवोमकोमभवेत्मामनावच्यिशुनेनन्नज्ञानदनेनवहेपानोपरम
फलमाप्निविलंवहेनूनामवर्चिरादिलोकानांकामनाकर्मोपनमवहेतमनोपायननाः संभवंति
किंव स्यर्चिरादिनानन्म्यायितेविनूयपदेकेनानमार्गीयसेवाचिरादिप्रामिनेभक्तिमागायसेतिनदस्य
नुपपन्नं यत्कर्मभिर्यतपसाज्ञानवेराग्यतस्यपदितपकमपसर्वंमद्भक्तीयोगेनमद्भक्तोलभतेंजसा स्व
र्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछतीतिभगवद्वाक्यादुकास्याप्यन्तंहाप्राप्यफलेसंभवतोःस्यताप्रमेने

कामात्मनो ब्रह्मलोकोनित्यैश्वर्यनीपः तमध्येनः गिरंथात् नरिकेलो संबंधिमाहकतारूतमनिन्दानथा ॥ बहलाजाथी
इमगायती ॥ स्वभूमिद् आब्रह्मभुवनाद्देविशुरन्तलोकेन सुरूपोः मानवासहन्नान्त्वलाश्मवतीतिपन्ने तमयसोया
सकृस्वनक्राणादिलोकगमनायेन नास्ति नमये द्विनिदेशमार्गे कानितम्भप्रिम्रमसूक्ष्मकारोः नश्रीकृानामम्थेण
मपिलोकानांतद्देवनिवेशनमार्ह ॥ आतिवाहिकालतिगात् विमुहूर्ततरसनमहर्षोः मानवः सहनान्नम
गमयतीन्मयमवनिम्रशायः उक्तपुनेर्गमयिषेब्रह्मलोकावित्तिनिरीपनेमसविमुहूर्तनसमेवपद्यते एवं सति
पस्वनरुणादिलोकममतत्स्वववनाभावेनमपि ब्रह्मार्गेष्टं ब्रह्माभिर्भवंतिनवेति तत्र वाचनिकस्याहावह
चततान्तरभावेनमानभवतीतिप्रमयाह आतिवाहिकाउति एतच्चकमभवति यस्तोपासकस्यापावक्कल
भोगानंतरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवतितीनरूपनानर्तनं ह्येगानंतरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवेन्मनपवकोशीन किंतु नो सवापतिलो
कानंतरं ब्रह्मलोकः पतति अनपस्थाक्रनमापनेवे प्रक्षीणे ते ब्रह्मप्राप्तिर्भवनानवोधकम्भतितियोग्य
स्यात् तथात्वपरात्रिवाहिकम्भतिनोरहितत्रापत्ति तित्वाहेकोभगवदीयानांब्रह्मप्राप्यतीतिज्ञेयं बहल
नत्वदेवत्वनात्स्थाः संतीतिजापनायलक्ष्वचनमेवांकेतनमपेक्ष्यनागमेकलवचनपूर्तीतित्विमा
यतायम्कनावैकवचनं तमध्येन तृतीगात् तमहर्षोः मानवसमयब्रह्मलसंबंधिनीतिगमयने तेनेद
माण्यते यथाविशावत्नानतलोकमपि सिप्राप्य च ब्रह्मप्राप्तिरपीति न किंतु भगवदीपपुरुषाणां तथ्यदेवोव

घ॰प्र॰टी॰
२१

कानामयतीमक्तमितिमप्रकृष्णोवेदुतनस्यन्माने ननतल्लोकवाऽक्षिमेन तथासमेमेतिनवृहेननपदवल
प्राप्तोऽग्रतएवमानसस्त्वका यदैकगगवन्मनक्षिमवनयैवमामापयतितिरेवप्राप्यतीतितत्या को
हेतोरेतमानवरनिपद्यते तन्नालौकिककवनरद्गुणकरूपमेवेतितत्क्षिद्धिशेषः वाजमानेपकेश्च
म्रलोकानाम्यतीतिप्रश्नये कुमारोगेवन्नलेति तत्रापमावः भक्तवैकुंठलोकनयति तेवत्रवि
शुद्धिनिश्चलत्लोकानिम्मके तानमार्गीगतनतावत्समापयतीतिश्चलेश्वके स्रनएवोमयन्यामोऽरुनकेऽस्रा
नार्यैता अत्रसिद्धतयार्थाश्रमुक्तमर्थ्यकलयिहितिमिचक्रलावादविमनस्वंपरलेनाऽकृ ॥ कार्य
नाहविरस्यामनुपतेः ॥ सप्तकाम्नलनामपतीमवन्त्रलपदेनाविक्रतनपदमेवत्रलोकअन्नकार्यहृत्पोत्र
ललोकव्रतिभवतिमसुपः परम्यव्यापकालेनदेशविशेषणामयिद्योरनयेवितपोहकेः कार्यहलपद
वमन्नलपदेलोक्यतश्वेतिवादविरनवार्यामन्यते कृतः अप्रमागमुपपतेः तत्स्यतर्हितेनेनतत्स्थितिरे
श्रमत्स्यगनर्गतेनयपतेविमर्शः ॥ ॥विशेषितत्वान्न ब्रलत्लोकानामपतिततंत्रवलत्लोकेऽपुण्य
राःपरापवतोवसतीतिश्रुतौवक्तवेनवासाधिकरणेनवविशेषिताल्लोकाः तनाश्च ह्रदेशागता
विशेषिताश्चेतिनपरंब्रलतत्नवितकार्यमेवेमर्थः लोकपदतत्त्वानमोगपरं तेनततेऽकलोपिवि
यमोगत्वापनायवक्रूवचनद्वते तत्रब्रलपास्मद्योगेरेवमाह सामीप्यात्तुतदुपदेशः ॥त

19

२१

यदेवं मतिमक्लिष्टां तेषु द्विताम्यत्र कामनाशां देवी अत्र मा कांक्षा योनं मा हृ ॥ अथ यत्का मोक्षान्निर्द्देः अथैवं
नैव देवयानः पंथा अपि भगवतैव स्त्रेहो मितस्या वोमतेन्नभि स्वयं कस्य पिकामाभावेन तस्य द्वितीयां योग्या
दतो भगवानेव कामयमानो रूपति नाति नेत्र मर्यादा मात्रीय मकें स्थान स्वकाम नाशि मिदे स्वमेल भोग इति
यत्ना स्थिता हिमा गेगात लोके दृशिविशेषोन सर्वपि तिलक रत्नपूया मते ना स्थान मेवा मा हृः स्वर्धि वारी मंचाये
ततते नास्मान मेआ मो रूः कायंकल णा स्त्रा मर्च्या मिति पार्चेन मार्ति राक्षिपि स्थान देवे रति वाहेन श्रुति
सिद्धौ मति स्थानमेतेन स्वसाधीयः यामा कृशा हृस्याल ष्यागानवाचके ते ना साम स्वर्गो वाचकला
व. तथा मत्यर्थि लोक मार्गेन स्वा मृ यायास्राय कामा वा स्मिते न त विपुलो व रूणा द्वि लोक मम्य. ॥
ने तेरं पस्य त्रस्यानि स्व स्थन लोक संबंधि त्र स्यापकः उकमा स्तु तस्य नयावयमा मों तिह शायशलं
यदृति वै पुते नै स्व ननस्व फ्रुतेः नदिस्रल मामिर्धिकल्प लोक संबंधि उत्तम शाम स्वर्गो नो अतेकिं स्वत्र स
स वंधि त स्या म स्थै न तथा व यत ए व लोका न्माप्ति स्तो स्रल संबंधि उत्तम योऽस्व एवं मति विधे लोका
न म स्रौ यो त्र स्य स्वर्ग बंधि उत्तमः स्याप कस्मत्ये नैव न त तो व रूणा द्वि लोके भ्यो पि त्र स्य यामि स्वयं हेन्न मा हृ
त स्तुतेः तो नैकृ ता स्तु रू वा मा न स्य ए न्य स्त्र स्य लोका त्रा म यती ति ष्णुते स्रयण म्याति वचेनाय न एव लो
का स्तु य मानि मविशेषेन येवाग न्य त्र स्य स्याप यती ति गम्यते ष्णो वै कृ त लोक मा ग न्य न स्मा द्दुस्ल लो

वृ.भा.टी.
२२

मानने देवयाने पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं
स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिश्रुतेः आदित्यलोकपदं समिधः विशेषणोक्ताः प्रजापतिलोकमात्मनेतरं ब्रह्मलो
कमासिं स्थीयति ननितब्रह्मलोकमाहेनकार्यः सज्यते इति वक्ष्यमाणं ॥ पार्थे प्रजापतिलोकश
कनात् अथ यथयेमे शरणस्थ मानवं यमपामतनेविं विषमभिसमवतीति काशेगभस्ति विसर्गोक्तमत्वं विन
हिनानमस्थिते किमपकमस्थानार्थे कालो यथार्त्तिः शास्त्रमामवान् नमवानेव लाभयतीत्युच्यते नघा
चक्राद्दोषैः न कामानामत्यशोकानां लोकानां मार्गोक्ताभिः स्थनवेवसं निवेशं वायुमस्थानं तिर्यक्लो
वरुणाद्यास्वादित्यनायनीश्चेतेनोक्तः एवं समनाराचस्थितानोक्तन् स्थितः स्थितपत्तनं तत्रायतन तः संव
रेतलो वायुलोके देवलोकं ततस्तादित्यं ततस्तस्मिन् सतो विद्युतं ततो लोकं सूर्यणां ततेः इंद्रनमः प्रजापतिं ततस्मा
मानवेन पुरुषेणानुगम्यमानीति निर्णयः स यथाने एवं सति प्रजापतिलोकादनन्तरं कार्यं ब्रह्मलोकस्या
संभवात् तत्काभिमविनेनाह निपयापितस्याधिकारमोकमार्गे सम्मतमात्मसूत्रः स्वर्गदितिवापने प
रेवलोकार्थे निर्णीयार्थमेव यज्ञानामाम्नायदवनात्मनं तत्र कर्मात्मनोवशास्त्रीयं प्रतिसन्नत्वं ॥ किंच ॥ प्रजापति
लोकं ब्रह्मलोकमिमं ब्रह्मलोकपदस्य परत्वायकं वनेनापि वाक्यं वेतह स्थलेनानन्तरं पितृत्वेन वाक्यस्वाय
कामावात् ननु परस्य ब्रह्मणः कलानाशिविशिष्टनात्मनगतमलोपपद्यते गौणस्याप्यविरोधात् पवित्रमनाः

२२

ह्लोकस्थितानां नानाल्लोकव्यवस्थानं प्रमाणो किं न नमते वेति परस्य प्रसादमाप्य प्राज्ञ सर्वेनं व्यपदेशः कृतः
नशाद्र्स्मद्वपुर्नोप्तलतेऽपवर्जितानि तत्राग्रलभन्ते ना लोकाः पुनरावर्तिनो ज्ञाने निःशाबाधानतः स्वर्गा
वर्तते ॥ अथ तेषामिहेतत्रभवताहानिरूश्रीनिपत्यानन्तरनिपरमेतासन्नलगाह्नेनो अयनन्तनियामनन्तरं तर्पणि
॥ कार्यं मध्येन द्रष्टव्येणामहानः पादमभिधानानि कस्य ममासो कार्यं मत्प्रलन्तोकस्य नाशमति
नरप्यदेवणवन मे तेन तत्र स्थितानां लानोऽप्रलयाः समकालमरमो अप्रमामोऽपनोमनन्तानुभि स्मृति
मे निवृत्यनोऽग्रममानामकु स्वभिप्रयनादिति श्रुतेनयाभिप्रयनाद्विमयः ॥ सान्तेवेनानवि
तान स्थितिस्थितार्थाः सेत्वानमयोगाद्यानपः पुरुमनाः ॥ तेत्र ह्लिलोकेन प्राणेन कालेप्रमान्तनानि
मुच्यन्ति सर्वे इति ॥ प्रतिकालः समयपरश्चैत्तत्रलक्षाः स्थानमाप्तुकच्यते ओं कैवल्यश्रुतिममानने
नोकामस्तिमयत्नात् ॥ ॥ स्तनेम ॥ तत्रलामस्तने सर्वं समाप्नोति मंबरे पवस्मानेनकृतान्मानः
सतिशानिपरपरंमितिनिस्स्थापिमणणानार्थैः प्रतिपादयते ॥ अग्रस्थितानमात ॥ ॥ परेनेमितिनिर्मम
लान ॥ मानानुलगमपृथीमयत्र प्रलपदेनपरमेवत्रलाभ्रतइतिनेमिनिणवार्योमनन्ते कृत
सम्बन्धात् तत्रलादिपमविशिष्टहितेव्रलपदेनोच्यते ॥ नानकामेवत्रलम भवतीतिसम्बन्धादिति
लपदस्यपरमिनेवान्यशेणोणितथाचमनुष्योणाणाकोर्मध्येमनुष्येस्वनवलिप्तनातथा दर्शनात् ॥

[illegible] 23

41

[illegible]

23

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

धर्म.व्या.
२५

कृपा यस्य स्याद्धिनानामवाप्तवतः संकल्पा विनत्याग न विना नादीनां त्र तत्ते मो पा मनमन्ततो ऽपूर्वं स्यान्मर्त्य
स्याभ्यफले ने षो च्यते। तेनानग्रस्ततं मवेषाम्नपा स्यानो ग्रकशान्या मिति लिबेत ॥ मेवं ॥ विमतिफला या ता नि
यज्ञफल स्यात्तनाशेन येन त्स्येण णालफलस्यानंतर यो धिकगुणाभा कर्य प्रयो ते न ना भा वा ना कर्मा यज्ञा
ण्यकृत्वं नयेन फलमाना ने ना थि कफ ल स्या नंतर य न तो थि क गुणा म कत्व न मि ति पूर्व स्या दा थि क मस्य
ने ण व मेव सर्व त्र नि यज्ञफल स्या न त्त मत्र्येत्का लो ला त्स्यामि ति ना त य प म र्व किं चि त संत मा दि
स्या वा कृत न सं नि दि ते वि म त नि त्यतेन ज्ञा व न स्ता मा मो भ कि मा गें न भ मा न त्र म क के न घा ॥ यद्दे
नष्मा द्धये वे नि ष्ठ स्या ले त्र ल तो नि ति त्रि शा ष ण व के न म गा व दा ने धा न त न त्रा वे न मि ति सर्वं म त्र्युत
ते ॥ मूपिय वा र्द वि जेमि नि म तो का वे न त्स म का मा ना न ल मा न वि ष य न म या र्थि त्स वा स्ये त॥
॥ न च न कार्य त्र ल लो क मा नि य न्न ल मा दि वि ष य न म न् कं स र्वो न व प र भे दे ना वा र्ह रि म ते स॥
वि शे ष से वा पा स्त ना हि शे षा ण चा वि य क ला त्पा स्त ना तं स र्वा या म नी क ते ह य न म व सि ध्य॥
ति तं व म म स नी का ले व ना त्र य नी ति व दे ना था ते न वा र्द वि म ना त्व स्या दि गा उ पा स क स्या पि त्र
त्स मा पि ति नि वा प ने वि हु न त्त पा म ना या म्र या स्य स्व रू पा ता न स्या प्यं गा ना त्न्म र्ती पा ना म क
शे न्पा न स्भा वे न नि ष्फ ला र्ह यि ता हि या श्रि पि न स्सं भ व ति किं च न वे त्स ला णां श्रु ति नि मू ल त्र य यो स्या॥

२५

22

ते श्रुतोऽयमस्ते नैव सर्वं योगाभ्यासाच्च क्लान्तस्य स्येऽसमर्थः स्मृतिहृत्केन सूक्ष्मसुखं शेषप्यनस्थानं सानासूति वे
सितो योगाभ्यासान्नायाः फलमाप्यततेवदृति ततो ऽप्याप्येव स्त्रलनामपीतिमतानायउपासते तेसतीकालसूनाइ
कोऽस्ते तथाच सस्कर्ण विस्रविरि। ततोयाभ्यासनाप्याः कृतते तस्मफलनात्तफलते तो वा सकानाम विधि।
दिलोकयामाव पितानमानव: उकघोगस्रलनमापयति किंन्वसुह सलत नानायउपासते तानेवस्त्र
आपपतीतिवादरायण आचार्योमन्यते तयहैतमाकाउअपघारिघाविति बहुलोपयलतकृपंतयाम
सनतिस्मयउपासनार्थे घृणालिनमभावतनमेवसमपसाकारणे देवाः श्रेयसनस्तेनसनवसलखास वोप
कारो धीतिश्रुतलहृतपतमिमर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स्यमहेव सममवति ग्रमहसितिवेदवेदिविस्य्योम
ख्याति सेनसामानसमसायाशतिपद्यते ॥ किंतेनतकृतयापचोरयमात्मापदाविश्येति ॥ एवं ज्ञानमार्गो
पच्यवस्थामकाभकिमागोपस्थापितामाह ॥ तक्रतुश्चेति ॥ सर्वमहद्विकियोगेनेतितानयान्तृतत्पे
पास्तोपदेशितमयतीवादि सभावनानत्र कण्ठो विपोरवां क्रमोतितावाकादिज्ञामसविशेषलेनकरणानन्त
रमादीनम गतहृजनलत्तणफतस्थनीयध्रशमर्थः ॥ वहूनन्सभमकस्यामानवश्मयेताम्तानास्थया
मेव वसलतोकास्यामोतीतिलायतायसम्यमानतउकः ॥ ततनुआलमणोप्यिकतकिंतिसदृति ॥ त
वत्समस्थासायकस्यदृपनश्रुतिस्तेः ॥ एवंश्रुतिस्मातीस्तपमनकमारनाहस्रचाहेसयानामप्रले

भ॰ गी॰ टी॰
२५

रूपाणि ज्ञानरूपाण्येवेति तद्रूपासकानां परमात्मप्राप्तिरेवेति सिद्धं तथैवं विमते ज्ञानमार्गोपासकानां भक्तिमार्गोपासकानां च
विशेषो न परमात्मप्राप्तिकृतः किंचिद्विशेषोऽस्तीति तयोरुभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेऽपि च फललाभवतीति प्राप्ते
त्याह विशेषवस्तु निर्दिशयति तेषामिति केवलाक्षरे ब्रह्मणि चित्तासक्तिपरैर्मिते गूढाभिप्रायेणासामान्येन ना
वस्तुत्वग्रहेण मूर्त्तेषु मतिगोचरतामप्राप्ते चेतसि न सम्यगेकाग्रतां नयन्त्यतः तद्देहाभृतां ॥ सम्यग्ज्ञानप्र
नेनेत्रत्व पावेदान्तिनिर्गुणतयापरमेश्वरमनन्तमोऽस्तीति सवर्विकामान्नरूपत्वलाणिविषयस्थितेति ततस्तत्वोक्त
मतिपायनेनाभिमतं कोटिपर्यन्तात्तद्गवकतेमिति ति शेषः ब्रह्मविद्ब्रह्मविदाप्नोति सात्विकात्मद्वा
मेवाप्नोति एतावानर्थोपावेद्यंततेचोक्तः अथापरमात्मोक्तोपमार्गेण्वनुत्तेन निर्दिष्टमित्यादिना अनुतस्व
मध्येक्रियापरम भयम व यिलेतापवकमतो तथापि सम्यगर्थप्राप्तिभेदेन हेयान्तरापदेशयामभ्यासे ॥
उपायमाश्रयोन्तेयः ॥ नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुत्या भगवद्रूपाणां तित्तिक्षसाधननिरासः क्रियते ग्रहा
बोधमप्राप्तो एवं मनुष्यत्वेन लब्ध्वा नस्थानतया यतनतमप्यमानेनद्विषयः स्यात्तेनैवमेतद्दर्शानिरूप
तेज्ञानमार्गोपासकानां तान्परमात्मिलेषां तदेकपदेन मापितात् भक्तानामेव तु पूर्वोक्तमपवर्ग
माप्तिनात् तदुक्तं भगवद्गीतायां एवं मततन्नप्रकारान्तरतिप्रश्नेमध्याविश्वरूपमतेपिमार्गतत्तरमोति
दृष्टं श्रीभगवतेनच भक्त्याहमेकया ग्राह्यः तस्मान्मद्भक्तिरेव ज्ञानापेक्षयक्रमप्तज्ञानेनाखैराम

[illegible]

ब्रसूवृ॰
२६

किमेतः स्थितगतवाक्त्वतउतनपुनर्जन्मसमाप्नोति ॥ तयां न्यायेन णणवः नमपुनरावृत्तिरित्युक्तसमाहितमुक्तिविशेषान्क
मोभावाच्चेति साधयति विदति संपद्यात्र संपद्याविर्भावः स्थितस्य जीवस्य भोगमनवद्यरूपशान्तरू
पत्वं कथं सनाने इद्दृशात्संपाद्याविर्भावो न मैवमेवात्राविर्भावस्य भवायव्यंसतलाघुनाया नस्वतयकर्ते ते
नेकांनत कनम पुनरावर्तते त स्थितिरिति विरोधः कर्माभावस्यवापकत्वमनुस्राद स्वेनेति स्वशब्दोपादान
सालौ न स्थानभागन्तस्वरूपत्वेन नेत्याविर्भावस्यार्थः ॥ एवं मुक्तस्य तिष्ठेत्यां मार्गाविविचित्याविति न विरोध
इति भावः नेषांविरजत्वचैनयुतनाद्वैविरजलीतिहि श्रुतिराह ल्लीलाया संपन्नानीनमायाविर्भावस्यैन
वेवाद्विलिप्यनादृपिनविरोधः ॥ अपरमात्मा कावापापामाकृशाह्याष्टिनि सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह
२४
ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिः श्रुत्वा पत्नमेतन्त्स्वर्वकामभोगं वदति ॥ सव नाविम्रहे विनाम भवती
तिश्रुतिवलात्स्वतनयामेन सामियंस्थः देनतयमाह ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ अनोपपत्तये मुक्तविमोः
तिप्रकृमिलिसाकोनपरमात्मविलतागणमुक्तिसतिसाफतिहीरेवमोः श्रुतमन्त्रिमा किपरतेन प्रसंहि
मार्गीपम्नं किं कृपनम वचनम्यासानस्यामिद्धमनुपिदे नोत्तरात्रविर्भावस्यनत्रे लौकिकं वचनं वा तस्वेतिरू
पत्वमिमर्थः ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ नत्वपरस्यत्रलणांनिर्गुणत्वानकामभोगासम्भवनानकृत्स्नल
णोमयस्त्रलनपदसंत्रुणानाकरमनोनतस्वमक्तिकृपतत्मिनतस्वाह अयत्रलपदेनात्मा आपकेनम

प्राप्यः श्रेयो भवेदिहेत्याद्दिना तथाप्यत्र लिंगं देवेन्द्रगवानन्दमानेनतत्राभक्तिहृदयेति तमस्तु रमाचेस्मितिम
येनन्दस्मिन्नकरीम विलस्तः तत्स्थानभक्तंत्र्यापिवैकुंठनन्दराणां हृदयाकाशेऽप्रकटीकरोतीत्तिनमस्य भक्तोऽप्र
शरीरेनोच्यते अलौकिकप्रयोगेण तस्यालौकिकत्वंज्ञाप्यते यथात्र स्थापितं तत्तच्चपूर्वसूत्रे न
यामोऽभवत्तेन तथात्र प्रयाणत्वात्र्पितिज्ञापनायनिर्दिष्टत्वमिन्दके तथात्र पश्यामो नन्ते पर्रीतितरूप
लाकमत्रनायमेवात्र्येति निरूपितत्वे ते द्रसतमात्मपालात्तद्रूपंप्रतीके च मसभवनीयत्वेत्रालेन समस्तलक्ष
ययीतिनिश्चमकरीमाप्रमात्सौतितदर्थः संपद्यते श्रुत्यश्चद्रूपेहिमार्गेणैवकेत्रस्यं त्र्यवस्थानात्कासो
श्रुतस्मार्तेद्मा श्रुत्यापरमर्शसिद्धिः यथात्रत्रयमकरीमपलोकेलोलोकरोतीतियात्त्र्वयस्वप्रपा
नसोत्तः स्थितविभक्तमप्रकटीक्रमतत्तौरातिशयेननन्दरुपः स्मन्त्वलीलामानुभवकार्यतीः
तिम्भक्तोऽत्रत्लापाप्रत्रलापातरूपानमस्मस्मद्भावीकामान्ननरति चकारादुक्तास्मृतिः
स्नयूपस्तहरणते एवंसतितानमार्गीपाणामसत्वप्रतिरेभजमानामेवइकपोत मर्यादिति
तिसिद्धं॥ ॥इतिश्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचितेब्रह्मसूत्राणुभाष्येचतुर्था
ध्यायस्यतृतीयःपादःसमाप्तः॥ ॥संपद्याविर्भावःस्वेनशब्दात्॥ ॥ब्रह्मविदाप्नोतिप
रमितिमपक्रम्यसोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतितैत्तिरीयकेपठ्यते तदेदंसंदिह्यते

अस्प्रण:
१२
२५

कर्मेयग्रहीतस्यकर्मविनंतथाकृतं एवं द्वेषनापेक्षायोऽत्रमयादर्शितमितिहृताण्डकार्यते भक्तानीश्वरप्रणीयमा
नानामर्थोन विभूतिहृष्यनेनअभ्यासात्मकतनेनसाधितमभवति ॥ इदमेवादिपदेनवाक्यवचनेनचव्याख्यातं एव
सानं दृमणाधिकारणोपपर्णवितमतेनानाभ्यास नकथ्यते यत्रकर्मधारीत्वेनमितिवेत्सतम तथान्येषामेवमागीकारेति
मात्स्यमितिवितायनापत्तस्मात्पञ्चाम:कृतः॥ ॥चित्तमितन्मात्रेणनदात्मनादिभेदमेलोमि: मयथामेव
वयेनाननतोवाद:कृतंत्यमयनपादंशामात्मयमितितायनापत्तस्मातोपञ्चाम:वाक्यदेश्यपमात्मानन्तरोवाद:
कृतम:अत्रानयनइतिश्रुतेोपनपदेलतानामकविग्रहामनत्रलाणावाध्यतेःनष्ठानतदेश्यपोजनाभावात्।
ख्यावतादृशेनसक्तमोगकतेनादृशेनैवभाव्यमितिचितिचिद्रूपेणलिणितन्मात्रेणकामात्मकेनतवि
ग्रहेण स्तोनीवस्पतस्थानस्यान्तके:॥ पूर्णानन्दनाशगावनतत्स्वंयेननदामेहमत्वभवतीमथे:मेव
तेविदात्मतानीवस्पतोनेसगिकमितिबोद्धलोभिरावाधोमननेऽशरीरं वावेतिश्रुतिरेनाहृष्टा सविष
यिणीतिचेव मुक्तिदशायामदृष्टभवस्यभगवद्दिक्षा विषयताभावात्तथा तथावैतदेनसीति
एकामेदानमेवं सम्भवतितिभगादिष्टेवच्छूनोकामसुखेनोक्ते॥ ॥एवमस्मत्पञ्चामात्मस्वंमाव
इविदयोऽर्थवादरायणः॥ परमात्मायीवादरायणाद्वैवेवतत्वेनचलादिहामीतिवरमितमयोपमा
सएवमपि विग्रहवत्वेनापिकृतोयनस्याद्यपावेदनिहितंतत्त्वकाभामितसत्यारुकाराध्यतेनास्य

यातद्गुणसंबंधित्वाद्वितीयः सगुणेभ्यः सगुणेभ्यो नेऽतः सकृत्यागात् ब्रह्मविदामोक्षिपत्तिः स्वपक्षस्यतना
साद्गुणानीन स्वैव तस्य कपर्क्षिनिलदेनो अत इमध्येः ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ननु ब्रह्मविदामोक्षे पदमि
तिभिन्नवाचा स्वप्रयानो नैकं स्वकपर्ण्येनि स्वगुणामेव तन्मस्य लपदेनो आतन्मणामुक्तमपतिरंति स्वंवाचे
तस्य सविभागेन वेदपरस्कार्यविज्ञानननविभागेन कृतः दृष्टत्वाद्ब्रह्मविद्विताकानन्तं तत्स्वरूपं सर्वथा तपा
पतेनाभिन्नस्तुतीकृतमेवस्वैर्विन श्रुतिर्दृश्यते तदृष्टाभ्युक्तेति तेन पूर्वेवाकात्कार्यथमपि विकल्पेवेष्टयतेऽति
गुणानीतमेव तनदृष्टवाद्ब्रह्मितमर्थः ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ पूर्वेणामृक्तो जीवो भवति ले
दनस्य कल्पितशयेतुनावधिरविभिन्नेनावधिरविभिन्नेतो गुणानीने नत्वकृषेत्र मेनेवस्व कस्यैवा
कामानस्य तत्वसिद्धे ॥ पृथगुपदेशात्तेव दर्शितापदेते ॥ साविभिन्नेनामीवः साकृतेन शरीरेण संकल्पमात्रात्रे
नेति ॥ तत्र भोगस्य लोकिकृतेन तदायतनस्यापिनादर्शनेन भविनत्वमितिसमानेन यमात्कर्मस्वस्यात्र
लिङ्गशरीराभिनामूलगाभगवतेव ब्रह्मभोगान्तरुपनयात्पादिते समस्तानाताद्रात्मकेन शरीरेण सर्वांका
नस्यत्व इतिमम नितान्तापीमन्वते ॥ तत्र देहरूपणामासादिभ्यति ॥ ब्रह्मविद्यामोक्ष परमब्रह्मविदः प
रमात्मि अतिस्वापलदेषस्वेनायनस्यामोक्षपनासाधिपत्यमवपंकि यते मोक्षनश्यादिना ॥ तथाचप
रमात्मेऽकिरूपनामद्भिशागीपायाम [illegible] रूपनादत्तव्रह्मणः उपदेशमाप्यन्नतरूपनातर [illegible]

धर्म्मसं०
२८

हृदयतेः ॥ अनन्तरवमानन्दाधिपतिः ॥ पञ्चोदितोः माधनेकलं वोकनीमास्यमेव नान्योनास्ते नोन्दे वाद
हितमायनेतेनफलेनेनअभोस्फुरत्तिन्नाम हे तेतोभवाधिपतिः प्रकाशोनमः अनन्याधिपत्येविमलितस्वैः क
गोमतः सर्वस्यां पयतिस्पृतिरपितन्दामियो पेतो वेतिभावः चकारान्नस्मतेनमातेतिनाहन्भोमनाग
पीतिभगवहाकसंशलातेप अनन्यासेवनस्याकृतिनमानमाकेवेकथनमयुक्तेस्यादतः शुद्धिमाः
र्गोः तत्पूर्व्वेकस्याख्यः प्रमाणमार्गोहिलक्षणमस्वविश्वामस्यन्तर्थमिह ॥ अभावेवेवादिरादृष्टमेव ॥ अ
कोपिसोवः शुद्धिमार्गोऽयोक्तचोभगवद्वितविग्रहमाणमभजनानमाश्रोतीतिमिह ॥ अथ हेतनाद्भव
मिव अलविद्योहिमलिकल्पते यत्रहित्वमिवप्रवर्तितन्दितायतनंयप्रभुनीमायुक्तापत्रतस्यवेम
मात्मेवाम्लतकेनकं पशेषद्धिमाद्विनाहितोपत्तानतिघेमाहत्रलवित्ः श्रुतिलयावतस्यकामः
भोगवतोऽहमतरेतिदावेष्यादेहपितष्ठा ॥ भावेतेमिनिरापार्थकृपनकस्फुटंमेहेतोदेभावंम
नामन्यतो ॥ नत्रहेतुर्विकल्पेमाहि ॥ अस्तविरामोतिपरममितिसमाप्रलज्ञानमतन्मा
मिस्यायनतमजाने ॥ नापमात्मेनेञ्ज्ञानावरणोमात्रप्राप्यते ॥ सोऽसतःस्मादिनावपरमा
त्मपमामः क्रियते ॥ रहेवममवनीपतेत्रैलेवमतञ्जलाप्येतीतिवपयतेतारवंमतितिमिश्रोविरोधेन
हभावन्योकस्यायामोतरीतज्ञानमार्गोपमात्रजज्ञानेनातारत्रलमायाक्षिः शुद्धिमार्गोपेभक्त

२६

२८

विग्रहत्वसंभवात् किंच प्रथमांतोपस्थितत्वेन मातीमत्त्वकावच्छिन्नविरः परमात्मोक्तत्वात्तेमेनात्मने
नदेवब्रह्मणामध्येनिपदेनोपस्य नेत्रब्रह्मणश्रितस्यमानकिंपात्वेनोपाने पोतनप्रथामेतत्।
स्याच्चभक्तस्यैवकामावकत्वम् विना सेचनविग्रहं विनासंभवति किंच विपश्चितेतिविशेषणे
नविदिपपश्यविदृष्टपनम्य आनेकामसंभोगश्रेयस्त्वानन्दमात्रत्वान्तरूपयोगेवसर्वकामांप्राप्सतिभक्तविवि
युमानानपश्यतिस्वयंभोगवत्तत्वेदम्यमनोभवतिपत्नेनापिभक्तविग्रहत्वसिध्यति ॥ ननुविग्रहस्यानन्दकत्वेन
लौकिकत्वात्लौकिकेनब्रह्मणाभोगोविहृद्यमनन्तब्राह्मणस्यस्वभावादितिचेत् ॥ भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव
भगवदिच्छितभोगानन्दरूपविग्रहणामनाद्यविरोधः ॥ किंच ॥ उक्तश्रुतिसूत्रैः श्रुतबोलेभेनस्तरूभक्ते
स्वकामसंभोगोनिरूपितः सपावकनार्थेनविनानोपपद्यतेनाना सश्रुत्यभिमतइतिमंतव्यं तथाचब्रह्मसं
बंधेवागमनिशाशीलनिषानिसंवेवयस्यानन्दस्यास्मिन्नवैवस्वनाहृदंशोनदर्शविश्वभगवदानंदमप्र
त्ययनितसर्वमवधृतम् ॥ संकल्पादेवचतच्छ्रुतेः ॥ एवंपरमात्मः केवलाविर्भवंतिनरूपत्वेसाया
माहः ॥ भगवानानन्दरूपतामेवसंकल्पविषयंकरोतिमसादेवमासोनीतिभगवत्संकल्पः एवंतदेह
तेः ॥ तत्प्रमाणमाह ॥ तच्छ्रुतेः नापमात्मसमपरूपमेवयत्नाततेतेनलभ्यइतिश्रुतिः स्रूपते
तः सर्वाग्रहतेः ॥ श्रुतौमयवचनादिनिषेधः कृतः इतमध्येवकारान्नजानितेवेदनरूपणापरमार्तिः स

स्वप्र° २५

मात्मन्यात्मवदृष्ट्वा मर्त्यमिति तेनाशरीरत्वमिच्छति अन्यथा यथा योगाणां विकल्पनादेव गुरुपोत्तमाश्रयाणां याविभाव
उत्पत्ते अत्र ल्लभेल्लाये चैतन्यमी एवं विचारदशायां प्राणा इत्यो भगवत्येव लीनमात्रं नन्दननन्दनस्यैवाकेवलं ततापत्र
प्राणा इत्यो विमलपदत्यतो नित्यमावृतिर्निमितत्वेयत्नः विमलितरूपाणामपि प्रकाशोत्तमपल्लवोपानानुपपत्त्यः आत्म
रतिरितिचाहिनासोऽस्मत्तत्त्वे तेन च शरीरत्वे योमिवित्यन्तरागत्र्यालोलोनिमृत्वेत रागस्यविकल्पभयधर्मस्य
नमनमन्तानेमृतिवैदिकेस्वतंत्रमात्मस्वात्स्वादितिप्रकाशपेतमजायपादानिमहात्मजायात्रेणायनेन्द्रि
निचोस्त्यायाहिरायेणापमेनेमादित्यतिपत्तकर्तृकत्वेनेहीनत्वनगम्यत्वे स्वात्स्याकृस्य स्वादृस्यात्कृमादिकामाउप
पुः यावद्विशेषः सत्त्वम्यलीतिस्त्रमात्मस्वत्वेवकर्त्तानेकृस्यगम्यते एवमेवस्वदृश्यानाशरीरेदिद्रियस्याता
नः करणात्मनि स्वस्वरूपे मत्त्वल्पनेवस्तनो भववृत्तिभवति रूपमेव नत्रलात्मनेनेकरूप नमनोस्वरूपा
रूपवत् भयविधि सत्रैस्मेकवेनानानापत्त्यमानानाफलभागिनवरूपापिमात्मभक्तदेहादीनामपित्र
लात्मकतावेनतनमेवमप्यते अतएवश्रीभागवते देहेन्द्रियाणां कीनानाविकल्पत्वश्रवणात्तेनामिति
गीयते ॥ नतभावे समुपदेश्यपतेः ॥ अथवोदंचिमते ॥ भगवतस्वरूपमात्मकत्वात्मनःशरीरत्ववावस्था
स्वरूपतेनकालोनेः शुभित्वं विनिकल्पनमात्मकत्वेन मध्यपत्तुमनुत्पत्तिनन्त्रो यथा त्रिनाद ॥ तदृशनस्य
मात्मवस्तुत्वविषयमकतत्वेन कृतदेहेनमवेष्टव्यमुरानायत्तस्वाहुः तत्त्वमात्मकत्वेनत्स्वपतमस्यो ॥

२५

स्यन्नेसोऽस्ङ्गनस्यात्मनेनोकाग्रस्यापि निविनिर्यति अर्थस्थ्यनाविकल्पत्वस्य समाधिसमनन्तरं निपाद्युते तेन नापका
स्मेति स्फूर्तिः परमात्मिविषयिणी ऽस्येवमादिस्मृतिलक्षणं यो हि मानापत्तिव्यापिनी निसर्गत आसाद्धिःस्पृ
ष्टिमार्गयोरेतस्य स्यन्नेसोऽस्ङ्गनस्यात्मनेनोकाग्र एवमनिष्पत्तिमांसं परस्य भेगप्राप्यनाकाले विकल्पव
र्तिनिः समस्तामितिपानि तत्केवलं परतो दिव्यं दिनानि प्रवर्तमानस्सामर्थ्यं कार्यकारणत्वस्यैवामीक्षनान्यलक्षणं
कालीनपरमात्मिसमाधिकीर्तितिकिमतत्परत्वं ॥ द्वादशा स्वयम्भुपविधिस्वात्मत्वयोगात् ततः स्वलपा
सर्वकामाशनप्रयोजनकेशरीरवारीरत्वस्यामत्वञ्जनन्तत्वापत्तिनाहत्यारोनाशरीरत्वञ्जनपुन
नन्वेतशरीररूपमपीतिनाशरणप्रत्याशानां परमात्मने स्वयंवृत्तेः इति तथा विषयत्वेनोत्थः तथा हि
॥ स्वैरविनिर्णातमितमात्मिस्वरूपकालतत्त्वरूपमाहुर्योविशेषस्मात् तस्यादि मितस्वरूपतत्स्यात् अस्त्येतद्यद्
नान्यनपुंसकं तिनानादिज्ञाना मितमप्रमाणमनन्तकेवलभावविषयत्वेतत्प्रकाशनमलनामरूपका
केवलभावरूपतोपक्रमयविनिर्योगप्राप्तिमर्यादिकीप्रत्यग्रस्यात्माहुः स्वरूपपरमप्रत्यक्षत्वापरिशेषत्व
स्वरूपरक्षितमादिना ततः सर्वादप्रवृत्तेर्व्यपदेशतेर्वप्रयुक्तेर्वंमनन्तानन्दैश्चिन्मात्रनिर्विशिष्टैवस्याम
न एवं योगात्रस्यात्मा स्वरूपात्मनि स्फुरतेरात्मानं दृष्टिनिवाक्येनेमाश्रुतन्येति सर्वादिनमयं नका
मकारत्वरूपमाहुः तत्सम्बन्धाज्जनेसंवेदयत्यनादिमनन्तानन्दं विज्ञानानन्दात्मनः स्वात्मसाक्षाद्रूपत्वे

ब्र॰ सू॰
३०

रोतीति गम्यते यद्दर्शनमुत्पन्नत्वात्सर्वेभ्यो भेदकामात्तदुःखं भवतीत्याह श्रीमत्पितामं करोतीति स्वप्ने यथा बोध
युद्धे मोहव्यवसनादिकल्पाद्राज्यप्रवृत्तिः प्रभासीपलीलाद्य उक्तरीत्या मोक्षस्तत्वतः स्वरूपफलत्वमवगम्य
ते उक्तलीलया तन्निरूपणे तत्स्वरूपस्य कस्यचित्सर्वतत्त्वं ते तेषामाश्रयमपि विशेषः कर्मोपादानस्य तत्त्वं तदि
त्याः परमपदं विस्मृतः प्रपञ्चनिर्माणस्य स्वरूपम् ॥ ५ ॥ विश्वमिदं द्वयोरपि स्वलीलास्वरूपमुपजीवति पति
स्वरूपमैश्वर्यम् ॥ ६ ॥ स्वरूपनाशो वस्तुत्वमिना दिशि स्वस्मृत्वम्प्राणानन्दादिपरीतदर्शनेः बन्धनं वा अः स्वमा
सुखयोमोक्षस्मै स्वीयं सर्वविज्ञानोपपादितः मोक्षभावः स्वरूपानन्दस्य नाथलोकवच्च लीला केवलत्वमि
ति नाथेनयालीलाः करोति यथा दिशायां लीलाभगवतो न स्वर्गिकं यत्स्वरूपानन्दस्य कर्तेन वि
भानाय वक्तव्याः यस्मै तीर्थितिद्वितीयस्य ब्रह्माणः श्रुतावर्तीलाश्रयत्वे एकरूपत्वात्सर्वत्र लयमेवं तत्स
भवतीति शङ्कानिरासायकैवल्यमित्युक्तं स्मार्दीं वेद्यतो केवलोऽतिशेत्यास्वमाद्वितीयमात्मेति भगवानयं
तदिति लक्षणा केवलत्वेतोकामाप्लीलायां विशिष्टस्य स्वरूपप्रयोजनं कदापिन युक्तिनस्मिन्सर्वः यथे
वस्तुतिनेन वर्णितमत्र नतु हि दृष्टान्तेन प्रतिपन्नं सुप्तलीलेव केवलत्वेऽपि वास्तवं सक्तिरूपं तत्त्व
वेशः परमात्मशक्तिरितिपादितमर्थः ॥ यदीयं वक्ष्यावेशात्मस्पादि द्वारं ज्ञायते ॥ ननु पूर्णज्ञानक्रि
याशक्तिमतो ब्रह्मणो न स्वभावेन नत्रापि स्वयमात्मा भावे प्राप्य काममोगकरणमस्य स्वेच्छामात्रक्रिया

28

३०

नमभावेनस्थानस्याभावएवनुभवतीति ननुतत्रशाकुन्तलायर्थसंमेति ॥ नन्वविद्यमानानामर्थानांकथंदर्शन
मपपन्नंतत्रसमतज्ञाह संभवतीदृति स्वप्नेदृष्टानामसतामर्थानांदर्शनंविद्यमानानामर्थानांदर्शनेसंभवतीति तथाभगव
रिकृतानशानतरापिशाकुन्तलन्तुलनदर्शनस्यायवनेलेशाकुन्तलानतत्रतेषांपितत्थं: तथाचश्रुतिः सर्व
नेतीयं स्वप्नान्तरस्मिन्नत्रधस्थानेतिस्वप्नेस्थानेनभवतिनरथाः रथयोगान्पथोभवन्तेयानंसृ
जपवणतिसृपणापयमस्त्तापिनोकपक्रमपस्थर्यंनिर्मोयस्तेनमोनिर्भवतीति ननुतत्रस्थानान्तस्थयोभमन
पथ्यानोभवतीतिदृकृपाणएवमेवभगवान्नसृतापणाशाकुन्तलनशणान्तमस्येवद्रःस्वात्मकेलोकेविकोत्तु:
स्वस्मिन्शाकुन्तलन्तदृष्ट्रिसंपादनापनादृष्टोभिवलीलादर्शयतनोतनमाहात्म्ननशंकानांथेप्यदृश्य
नएवभगवतोकेमानात्मपरदेदृश्यमदृष्टिसंतोभ्यस्यपकान्तुस्वपकम्पनतेनायाकेम्यमानस्यपरदृष्टेष
शक्तिदृश्नोभ्यस्वपकान्तस्वपकम्पनतेयान्यथर्मागतिश्चित्तितेषामात्मत्वेनमसकानोयिकांतोक
तथाकरणामन: सृष्टकेसंभवतस्थयचने ॥ भावेनाग्रहन ॥ लौकिकवत्सत्समानेलोकाप
दार्थेपरदर्शनेभकानांतत्रभावेविषयेविद्यमानेसतिभवति ॥ अत्रदृष्टान्तमाहमयग्रहन ॥
यथामोहाभावबतः शुभः स्तनताद्यार्थस्यादृष्टंनतयोति एतानृभ्यान्तस्वात्म्नामेतदृष्टंकेभवति
सोप्सुनिसर्वोन्मानाम्नात्मदृशलणविषयस्थितेनिस्तुमसामभकेकामस्वरणायभगवांलोलाके

धन्यक॰ ३१

७९

णानेषेवमक्लिमद्कर्णानेक्लिप्रियिप्रियमेवषश्च्यंनीमग्रकर्णानेषांकांतिकर्णानेषांकांतिकर्णादि

क्लोकर्णास्थानत्रिकवेगमनात्स्यविदेवः ॥ नद्कस्मात्पार्टेद्वकीसाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोद

मदस्वप्नकांतिगतिषु एवंमतिगुकवतेषांनयानमिति क्रियाहेनाकाननस्थूलमनागवहस्तमिनायनेनं

पद्मनेननदश्रोतिकस्मात ॥ उक्तमेतेनोवमस्तणास्कन्नोवस्यभौमगउमते नयाचमगुणांनिशोणामेदेनविष

यमेदेः वस्यवाच्या वितयपरितापेमतेउनपठति ॥ स्नायमेपन्मोरमनायवमाविक्रतहि ॥

रूपयमाम्नायः ॥ प्रकृतेनावर्ण्यामितिषेयनिननोब्रवीति वमयएलायुधिकर्णोः परस्यशक्तिविवि म

धेवस्थूपनेस्वाभाविकीनानवर्णक्रियावेमादिस्थितिमिममाकृतनाएवबोध्यंते ऽस्मान्नहोपनमेवनस्य

म विषेयकवाकारवतेहोयनमपिनस्यादेतयेवातरस्यमगुणास्मनस्मादिरूपमतोःविमानेनशक्तिमेधावृत्तः

कावाकार्याहमतभवपमाक्रतानुगणानुहीकपावृतोऽगामेवमगरामवेग्रभगावहर्यांयितिमनवां एवम

तिनयस्यापिदिगणानिपिनेक्तिमयेव्रतागुं परिसंबोरतोनविशुद्देरववेमामवांः प्रना ग्रहरद्दोक्ष

मगतेग्रस्तलेकनविदेनीनिकोरेमप्ताते: मस्तापदशायानकस्मिहूलातितवनकंवनेतितस्वनकव

नेतितह्विषपिणीनिषेधिकानिषेधिकाञ्चति अलविदमोतिपरमितिश्रुतकेपरब्रह्मानिदशावि

षपिणीभगवानुकामेननवितयंगभ्यापिगनेदेवाह लाप्यपःप्रत्यायःस्तुभपीते भवतितस्मा

३१

वतो भक्तस्यानुपपन्नमिति मत्वैकान्तयोपपत्तिमाह न हि तस्यैनैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तस्याभोक्तृत्वाकर्तृत्वे भवति
किं तु भगवतान्तस्मिन्नाविशति त्रिप्रस्तुतत्वाप्रमपि तस्यैव भवतीति सर्वमुपपद्यते एतस्मै तादृशदीपवदिति यथात्र
दीनः शक्रस्तेदीपः स्वेन्द्रप्रकाशमानो मनो वीनाथामाविष्टः स्वसमानकार्यान्नमतां कुरुतो तोद्देशादीन स्थिति
भवतीत्यर्थः तथानाधीमर्थः श्रुत्यमास्यानमाह तथाहि त्रशीपनिश्रुतिः भक्तानामीश्वरस्मातावभाति
एकोदेवो बहुधा निविष्टः इति सर्वोत्क्रामानितमूकत्वाधस्वकामनस्यभोक्तृत्वाप्यानि वेशोस्तिभवतितत्र
तस्यानन्तरानिवृत्तेः इति त्रस्थानिवेशरुके स्वरूपनिवेशोनानर्थामितिनामतैसकर्मैवस्वेशात् निसर्गतः
सर्वे धर्माः स्यासभगवाय्रवस्येप्रद्यगात्रपितनकापि पश्चीयतेनहाप्युतेनस्मादिवाहितः पतिरिवभर्तात्र
नवश्रण नत्वेन निशीयन भक्ते नान्यिपस्माणाः सम्यस्यवतपस्विपमस्वितिनिर्भतिनिताएवश्वारुकृतो
नायो लिलकारिके विहृतापस्वरीयस्वात्मसकवानुमामः श्रुतगवस्वपस्सक स्वस्वनस्मैस्त स्वरु
रानाहावारीपनामस्तनामाहिमुक्तिरातेनसपालामयालनाईकर्मादेस्थितेनस्नकेनित्तो रिहा स्ना
हारीपनाहरणोननाहाकस्य नोभवतीतिवायोहेव इति किंच भक्तानांकामभोगनाथैकीककरण
कीमयामेवनपेक्षाकरणाक्के: सहपवरूपकरणाद्केप्रसमाहात्मेक्तासियोननात्रपारेपाहा
नतारधीप्रणापितीभिमारिभिः स्मृतिकरणाद्केप्रपतिदर्शनेनकालोपस्मनातोमोहकर

प्र॰ वि॰ भवति नहि स्वविषयान्यत्वेनावभासि ॥ ॥ अत्र तोयदृष्टान्ते विकारिकं मरलस्थोके: नन्वेतस्मिन्क
३२ ण एव क्रोडीक्रियते सर्वं इदं पश्यतीति सर्वविषयकं स्वसंवेदनमुपदिष्टं तत्र सर्वविषयत्वापारमार्थिकत्वं नोपप
द्यते तस्य शक्तिमायेनेत्याधिकारिकेणाहितां अथ दृश्यते सोऽस्य वै लोकस्य लीलाकैवल्यमिति साहित्यमिति स
लीलास्यापातिनन्तस्यो अनेनात्मस्वरूपमात्रस्य तिरस्कारबंभोगाकरणापर्वसद्वेशके अथे
वं विचार्यते नान्यमनश्यतीप्रकरणमदस्त्वे: पश्यतीति सर्वविषयकं दर्शनस्य चानेन कथं पूर्वोक्तमपयस्व
30 नवति किंच ॥ एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणा: नैकलीलाभेदविधिं भवति तत्र लीलानि
मनायानवदते ॥ मतस्वनदेशान्तकालसंबन्धिनी सन्ति ता: एवं सम्भेकस्यान सम्भवतीति तत्र विमनस्मा
विनमि अस्तीतिनंविमनलम विनशेषानेष्कतोमवेधूदनेन नगद्गुणेन किं तु यस्याएकस्यां लीलायां देशका
लभेदेन क्रियमाणानामेकलीलाघटकत्वं भक्तस्यैव नावतिष्ठते तादृशस्थितिनात्याधिका ॥ विकाली
कस्यैतेनेषामेकलस्य सहृदयस्य स्थितत्वकलमात्रस्यानुपत्तेस्तिनानुपपत्तेः किंचित्स्वलगतायाः स्वपक्षे स
वेनायोगित्सर्वेशस्तिस्वरूपकथं भवति तत्र पातव्याचेतनेन्मकारदेशः स्मलः शातवदेश्येकस्य
स्वरूपोपायविशाननिरीक्षि यथा सङ्कलवर्तिपूर्वकेनैकस्य मायास्वभावमाधाय संवेदकोऽनन्तर्नेत्र
विकस्पविदिनगतायमेः सलभता ॥ विकारार्थतेनस्याहिरियतिमासानानेऽप्यनि स्वकलेद ३२

देनेसमपिनीलायदत्तस्य निमज्जते: संपर्णेतिउ लस्यैयगतिकत्कनीमा उद्दिष्टागी योग्यत्तयये लक्ष्यमाणत्के मिमर्थः भग
वत्कर्तृकमोक्षण स्यलीलारूपत्यात स्याश्चलोकवत्तलीलाकैवल्यमित्यर्थमितिनेननिरूपणात स्याने: शेषरूपते
युक्तनर्यमितिनिरूपितार्थः ॥ जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद सन्निहितत्वाच्च ॥ अलोकिकत्वो भोगवत्त्वे लौकिको
कव्यापारश्चेत्तन्नेवेतिपिशयेतद्युतमितिसूत्रे: पदालस्यार्थमनिमित्तं किलमभगवान्स्वैतत्सततुपयत्रामितिसास्वाद
नगादिस्याद् सर्वाकल्पजगत्सर्वथीलौकिकोव्यापार: कार्यव्यापारमाततद्वोतत्तद्व्यतिमोगकर . तत्तमेव
लीलाकार्य्यमकरणात्सन्निहितत्वाच्चेति अलौकिकमोक्षितत्वमिदपक्रमेणात्तकिंप्रकरणत्वालौकिक
व्यापारोसंभावित: किंच लीलायाः कालमापायीतिलेनयाक्तत्तजगत्तत्त्वसर्वमितिनिदेनेति सम
र्थ: कस्यचिल्लोकेलीप्रकरणेनव्यापारस्यथ्वननयोग्यमतुरा(देहेशे:अन्निर्हर्तागोलकेवलादि
मितस्यापायविनालीलाकर्मेतितत्तलौकिकव्यापारसंभव: नाहिचकर्तेदिव्यगोलककार्थक
रोति नचानन्नाशेन स्याति एतन्सर्वदिव्येवचकाराननमितिसूत्रतिकाव्याख्यानेविदुःसगुणेप्यविनि
किंच व्यापारेकोस्य मोक्षसातोऽभ्याननेवसितिव्यापि नद्वाधमकार्यलोललक्ष्यमोरूपवनेनास्वगोल
तिनामसुदितानामोसेतावेनेनमोचिलार्थोपियदिदिव्यव्यापारेनिचिन्हकव्याप्यानुदिपयकस्येन
भगवद्विषयक: संस्थितोभवतीतिजगदव्यापारवर्जितमितितेन नेनभगवत्ताएववानवफलत्वमके

घयूह्ण॰
३३

31

लौकिकात्सुखेभ्यो भावानन्तोत्कर्षं गायते नयेत् ॥ श्रीभागवते त्वनन्दि विशेषतः स्मर्यते यवनात्यन्तिकात्मता
गुणातीतत्वेन तद्गतास्तन्मात्रात्मनः प्राचीनं नैकफलं विनिर्कं विचारश्रमाणामभावत्र्क तर्कशास्त्रकलि
लानिः करणमाशायदुःखयरुवादिना विनाकैरंविमानेन नास्तिकमनेन भगवन्तस्वरूपश्रेयमस्म
फलत्वेन प्रदर्श्यते ॥ किंच ॥ नानावाद्यमनुष्य [illegible] निगमध्येयचरणारविन्दस्मृतिस्पृहा श्रवणस्मरणादि
कृतार्थस्तस्य परमं ब्रह्म [illegible] परं निश्रेयसं दर्शयते ॥ किंचिमा मेहेन यत्नः [illegible]
पि [illegible] निगमध्येयमाद्वेन [illegible]
मत्सेवा निकामानां [illegible] यत्रश्री गोकुलेशावास्मृति [illegible]
[illegible] विशेषः [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ अथ [illegible]
[illegible]
[illegible] श्री भागवते [illegible]
[illegible] फलम [illegible] ॥ भोगमात्र [illegible]

रामः
३३

हमायामस्वरतिप्रभृणोकेनज्ञानशयानस्थितिर्नीयप्रयन्ते निमित्ताल्लीलायाःस्वकांतल्पमनसागा
मनस्यवतनत्वाद्विवर्तनमानत्वात् ॥ तथाप्रमूर्तिकिरपिनोपपद्यते ऽत्राशंकामुपाधते ऽरुभगवल्लीला
प्रकृतिस्तवैविद्दद्दर्शोविवकारभ्रूयते तमनवर्तनेतेनहानेनाह्शंच भवति पत्तद्रूपमतितस्थावद्
नितस्यस्त्रागोऽहनत्वाभगवत्स्थितिज्ञानन भवतीत्यर्थः ३पलवगांवेतत्तोऽधदेशकालविशिष्टाग
याऽस्मीयाल्लीलानस्यास्लाहशीएवतल्लीलामध्यपातिनोभक्तस्यानेनानाविधयकमितिताह्ली
लायावस्यचभगवद्वामकानद्रगवद्रूपत्वेनसर्वेऽमपद्यतेलीलायां श्रुतमप्यागामाद ॥ तथापि
स्थितिमाऽहति तच्चेशाऽतिष्ठतिरेकस्यैवभक्तस्यप्रवेशः प्रवेलीलायासमाप्तेनितीयवस्तुतस्तमेवली
लयांस्थितिमाऽहमर्थः ॥ यत्तोवत्तोवेदमलौकिकमीदृशमिति मंतव्यंवैदिकैरितिभावः अ
लौकिकेर्येलौकिकरीत्यनुसरणनमभक्तिनलौकिकरीत्यनुसरणमेवयुक्तमितिदिशाऽऽह्नयोम
ते एतेनरसोवैसइतिश्रुतेर्लीलाविशिष्टएवप्रभुस्तथेतितादृशएवपरमस्त्वमितिज्ञापितंभवति ॥
दर्शयतस्थैवंप्रत्यत्तानमोनवलौकिकयुक्तिविरोधेवाधकत्वेनमन्तव्यः किंवसाधकत्वेन यतःप्र
मत्यानमानेश्रुतिस्मृतीअपिलौकिकेकयकप्रमाणलौकिकेभगवत्सवायनेर्थेतथाभावेनवि
वेयति नेषानकेणमतिरपतेया यवास्मयाकिंविविधेवश्रूयतेतामातिकोनानवलनक्रियाव अ॰

भक्तिप्र०

३४

मतः श्रुतत्वोक्तेः । एवं भक्तिमूलत्वविलासो नित्यसिद्धिश्रुतेर्हि गीयते परिकाः सर्वलोकस्यात्मानन्दी
मा भक्तस्य परम्परालभमानस्य निर्दोषत्वादाहृतिरेव भावात्मगुणेनाहूतिः संभवति तात्पर्यापूर्णोऽयं
ह्यापि तनयाम विलसदृष्टि पेश्वराणां श्यामसखानामनुवृत्तिमिमंपर ॥ किञ्च नैश स्वरूपानन्दाः
कृष्णानन्दरूपस्य फलश्रुतिमात्रबोधकाः ॥ परमात्मप्रियत्वात् भोगस्य तत्भगसंभावना ॥
किंच ॥ यथैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधलीलास्ववगाहित्वेऽपि तन्न लीलास्व
पि तन्मनेनेष्वरसमभवति ॥ तत्र सर्वस्थानस्य भगवद्विशिष्टस्य इतीह ॥ तथा च तत्र कामो यथा रतौ
मूलेऽत्र तन्नेयि फलमामो वैलक्षण्यात्स्वत्वाकोन भक्तानामात्मानात्मनि मूलरत्नाकेन तानि
नातिनायने न च फलमकृतात्तेनमूलके: संसारभावात्परवत्तीवशपरमफलत्मिमाद्य
योभिमायोन्नत्यनतुतिवाद्य ॥ तत्र विदूषयत्यामिफलत्वेनात्मानन्तरूपस्य सर्वकाम
भोगानेनस्तुमानिरूपणात् ॥ तत्र तयथिकायत्नस्यैत्यानि बुद्धिनार्थेगोकमरूपण
वैविनेषु लेमसगरप्रयरमेकलमनात्मतिलस्ति मोप तन्नात्मनो संभवस्माणपमफलत्वं ।
नोपपद्यत उक्तिमानन्दैव लक्ष्यणि तत्त्वायपमकाः उपशिष्माणीषभक्तविशेषस्यतकये ।
शाखाद्रगावत्रिकरवानात्रेनात्मनिःश्रेयसकामयांसम्मोगीयागानवेदरूपाम्फे शानहके

३४

लिंगत्वं ॥ त्रैविद्ये इति त्रैविद्याः ऋग्वेदोक्तमखस्वरूपमेवयज्ञफलमिति जानन्ते यतस्तोमस्तेन सर्वो कामान्स्क
त्रयस्वर्गाविवक्षिते तेन सोमपाः स्वामयमखरूपा ते तेन ऋग्वेदोक्तमखस्वरूपभवति। ततः स्वर्गेहराति
स्वर्गलोकमिति देवमार्गीकर्षं च मितिरूपाः स्वस्वरूपानुरूपमत भोग्यस्वर्गभोग्यानीकरोति अमथा
मत्को नार्मभवितेन शक्रपाल शुक्रचैतन्यप्रामफल स्वाधीनमचनेवा अन्यथा फलफके भवनमा
त्रयाचामालिंगत्वपिश्रभोगेनपरमफलमेतिमिष्यति ततस्तमसमृत्वोपिकर्मक्षपत्वेतिम
तिविरोधमर्हितापमाद्यपदे तचात्रकामनभोगस्यफलत्वशाकर्तव्य ॥ अमोनित्रमिति
तस्माकृतिरूपत्वान्तरूपानभवरूपना भोगस्याघनभूयमानक्षीणपुण्येस्वर्गस्वर्गलोके पुन
मार्थलोके ॥ एवं प्राग्वत्तः मतः शुक्रवाक्यं रूपतम मकामफलभोगानन्तरमासनिवृत्ताया फलं:
रुतिमेविषमीमाशाकान्तिरामायोगनरपवति ॥ ॥ अनाहुतिः पाहारनाहुतिः सत्या
न ॥ अनन्यतिर्भक्तानाचोपनैतत्रमायममनमति तेनेपाकृतवन्हीतेलेनप्रतिमथाप
मानात्प्रमानप्रमात्तैन्नपनेतेप्रस्तलोकमभिमतपदत्तेनदद्भ्रनराधेनत्रमादिरूप
स्वन्तानिमंतामार ॥ नहिभक्तानांनामप्रविमपुरुषस्यमानिनोचेमहास्मनः नत्ता
नेनचवैराग्यमायः श्रेयोभवेदिदंताहिगाकामः किंतपमेवनिश्रितिचरमामाहल

अ·ए· गमेतत्सर्वं तेनाधिकं तस्य तच्छ्रुत्वा किं वाच्यमिति केचित् श्रुतिकन्यायोपि सूचितः ज्ञानमार्गी यज्ज्ञानेन प्रतिबंधशंकायामाह।
तद्रूपीति भैडक्तमिति शेषः अंतराभूतग्रामवत्स्वात्मन इति सूत्रेण तच्चोपपादितमस्माभिः पूर्वविकल्पः प्रकरण
४२ स्याक्रियामानसवतस्तत्राह नात्रवरणलिंगेभूयस्त्वेनिरूप्यते किंत्वात्मज्ञानप्रकारविशेषएव तथाहि पूर्वप्रपाठक
आत्मनामस्हाभेदः सर्वस्यनिरूपितश्चेतकेतूपाख्यानेन अग्निमेवसोहंभगवोमंत्रविदेवास्मिनात्मविदित्यादिनाना
रदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता एवमनुत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यतआत्मप्रकरणत्वाउभयोः प्रपाठकयोः पू
र्वस्मिन्नभेदउक्तस्तस्यैवस्वरूपमात्मतएवेदं सर्वमित्यनेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्मा एव सर्वस्योक्त
33 इति एतदेवाह पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेदएवाग्रेपि निरूप्यते तत्रोपपत्तिमाह प्रकार
णादिनि एतद्रूपपादितं अत्रसिद्धांतिसंमतमेवदृष्टांतमाह तद्दृष्टयसेवादोर्थक्रियामानसवदिति यथापूजनप्रकरणे
वाह्यतत्क्रियारूपमुच्यतआंतरंतुमनोव्यापाररूपमुच्यते नचैतावतान्यतरस्य तद्भिन्नत्ववक्तुंशक्यं प्रकरणभेदात्तथेत्य
र्थः अतिदेशाच्च नामरूपात्मकंहिजगत्तत्पूर्वकं सर्वशब्देनानूद्यतस्मिन्ब्रह्माभेदोनिरूपितोग्रेहृगाविद्यारूपनामात्म
कब्रह्मत्वेनत्वातिदिश्यते नामैवैतत्राम्नोपास्स्वेति हेतोपिहेतोर्ज्ञानप्रकारभेदएवाग्रेनिरूप्यतइत्यर्थः विधेयवत्वनिर्धारणात्
तथाहुः पूर्वपक्षंव्यावर्तयतियउक्तंसनत्कुमारनारदसंवादआत्मज्ञानप्रकारविशेषएवनिरूप्यतइतितत्रकिंतद्विधेयव। ४२
निरूपितइतिअत्रेदमाहुःतं नायमात्मेतिश्रुतिरितरसाधन निषेधपूर्वकंवरणस्यसाधनत्वमुक्तान्ननलभ्यत्वेहेतुवद।

मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति नारदेनोक्तः
सनत्कुमारः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्भूयो वदेति पृष्टः भूयः परमाद्विवार्थकं नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबला
न्नापस्तेजआकाशस्मराशाप्राणान्ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादि
त्वेनोक्त्वा विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोजगेजनाएडुक्त्वा सुखस्वरू
पजिज्ञासायामाह यो वै भूमा तत्सुखमिति भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमेति एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति तत्र विरहभावेऽतिविगाढभावेन सर्वत्र तदेवस्फुरतीति एवाधस्तादि
त्यादिनोक्ता कदाचित्स्वस्मिन्नेव च भगवत्स्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहंकारादेश इत्यादिना तामुक्त्वैतेषां व्यभिचारिभावत्वे
नानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहात्म्यात् आत्मादेश इत्यादिना ततः संयोगाभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपम
र्दिं नास्य प्राणादि सर्वात्मरोधाननाशिमलीलानुपयोगित्वेन शकतीत्यर्थं यतो भगवत एव सर्वं संपत्तिरित्याशयेन तस्य हवा एत
स्यैवं पश्यत इत्युपक्रम्यात्मत एवेदं सर्वमित्युक्तवान् ततः स्वोक्तभावस्वरूपस्योक्तस्य मूलकारणमाहाहारशुद्धावि
त्यादिना प्राणोपासकोऽशाहारस्तस्य सदोषत्वे तेन किं चिन्त्यमिति एवं सति भगवदतिरिक्तस्यास्वतो निर्दोषत्वाभावाद्भगव
तिवेचत्प्राणोपासको भवेत्तदा सर्वं संपद्यते स च सर्वात्मभावे सत्येव भवति स च तत्पात्तद्गणं विना न भवतीति तत्रोक्तं कार्य
त्वमेपमिति प्रमाणलिंगं सर्वात्मभावस्यैव भूयस्त्वात् सर्वतोऽधिकत्वात्तत्त्वरणमेव सर्वतः कालादेर्बलीयस्त्वं यस्मि

अ.प्र. मितिज्ञापनाय भक्त एव तद्ब्रह्माधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेशयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च संवाद उक्तः
४३ तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते भक्तिमार्गे तु निरुपधिस्नेहविषयः स एव यतः स तु सर्वात्मभावैकम्नमधिगम्य इति स
र्वात्मभाव एव विद्याशब्देनोच्यते परमकाष्ठापन्नस्नेहस्तु तदीयेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यः मन्त्रब्रह्मादिकं तु तद्विभूतिरूप
त्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिफलत्वेन च प्रतिपाद्यते तेन तत्र वियच्छब्दप्रयोग औपचारिकः सर्वात्मभाव एव मुख्यः
प्रक्तं चैतन्नदितरविषयिण्या विद्यायाः सकाशात्तदुत्तमविषयिण्यास्तस्या उत्तमत्वं एवं सति पूर्वप्रपाठकस्यान्तरप्रकर
34 णत्वादुत्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वाद्धेतुसिद्धिश्चात उक्तन्यायेन विद्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते तत्र पूर्वोक्तात्मज्ञान
प्रकारविशेषः यच्चैतमाह निहरिणादिति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे
सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति अत्र पर्यन्तगणितानन्दत्वात्पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निर
वधिसुखात्मकत्वात्स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्द्धारणमित्यर्थः भूम्नो लक्षणमग्र एवोच्यते यत्र नान्यत्प
श्यतीत्यादिना यस्मिञ्ज्ञाते सति नान्यत्पश्यतीत्यर्थः तथा सति सर्वात्मभाववतः प्रभुदर्शने सत्यपि लीलोपयोगिवस्तु
दर्शनादिकमनुपपन्नमिति शङ्कां तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण इत्यादिना निरा
स्तीवेदव्यासैः सहलीलां चिकीर्षितः प्रभुस्तत एव सर्वं संपद्यते न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः दर्शनाच्च दृश्यते च स
र्वात्मभाववतां भक्तानां व्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां एवंमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभ ८३

त्वरणविषयमताह तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वामिति तस्य वृतस्यात्मन एष भगवानात्माऽन्तर एव गतरूपः स्वतीवात्मा
नद्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति सर्वो हि स्वकीयेन तनुमात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते तद्धि विशिष्ट एव भोगान्भुंक्ते ।
अत एवैतत्तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाग्रिमवचो विशेषतो
वदत्सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति परब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा
विपश्चितेत्युक्तं एतद्व्याख्यानं दमयाधिकरणे प्रपंचितमस्माभिः किंच पुरुषोत्तमलाभहेतुभूतं तद्भक्तिमार्गीयवर
णं स्वीयत्वेनांगीकाररूपं तदेव न त्वन्यदाह श्रमपीतिज्ञापनायाग्रे वक्ष्यति नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति बलमपीह प्रभुव
शीकरणात्तच्चाह भक्तपराधीनः वशीकुर्वंति मां भक्त्येत्यादिवाक्यैर्भक्तेरेवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते अन्यथा पूर्ववाक्य एवेन
रनिषेधस्य कृतत्वात्पुनर्बलाभावनिषेधेन कथं तद्वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्तं वलस्य तथात्वे च न वदेत् एतादृशस्य हृदि
भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति अस्यार्थः तस्यैष आत्मा आत्मनो व्यापन
पुरुषोत्तमो ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशत इति ब्रह्मसहतस्थानमिति ज्ञापनार्थं भक्तमनस्यपानवदेन तेन तद्धृदयेऽस्व
स्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटी भवतीति ज्ञापयति प्रकृते श्वेतकेतूपाख्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषो
त्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते अश्वेतन रसेनावैतवाधिष्ठानात्मकात्तराविर्भावो भवति पुरुषोत्तमस्य तु वानपेक्षास्तीति ज्ञाति
नाम सर्वेषां परमाप्तिः स्यात्तत्त्वं भक्तपादमेकपाच्छाह इत्यादिवाक्यैः किंतु भगवदनुग्रहेण भक्तमनक्तमार्गेण च भक्तोऽस्त्या ।

अ॰रा॰ स्वात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा नारदः किं तत्तस्यार्थं मत्वा स कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् तत्तदासर्वात्मभाववत्त्वेव प्रतिष्ठि
५५ त इत्याशयेन सर्वात्मभावलिंगात्मके भावे स एवाधस्तादित्यादिनोक्तवान् नन्वेतयाश्रुत्या न सर्वात्मभावलिंगात्मको
भाव उच्यते किं तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उक्तं यदपि अ
न्हंकारादिभ्यः प्रत्यान्तरं पृथक् वदत् इष्यते इत्युक्तं भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्वे महिम्नीत्युत्तरं।
तदर्थस्तु स्वीयत्वेन दृष्टे भक्तेषु महिमरूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति चा भगवदात्मकत्वात्स
र्वात्मभावस्य तदितरस्य साक्षात्पुरुषोत्तमाप्रापकत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात्परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपो यमेव भाव इ
35 ति महिमशब्देनोच्यते स तु विप्रयोगभावो दर्यसस्यैव सम्यग्ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः तेनैव नियतस्वभाव इति ज्ञा
पयितुं त्रिविधः स एवाधस्तादित्यादिना स्वैवेद॰ सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुक्तं स्वे महिम्नी
ति तमेवानुवदति स एव इत्यनेन तत्स्वरूपस्य पूर्वपरामर्शित्वात् एवं सति तदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं वेदितुं प्रतिपा
द्यस्यातो जरीत्यान्वेषणं कार्यं दहंकारः देशादिकं च न कार्यं उक्तप्रश्नोत्तरं स्वान्यवस्तुभावाच्चकापि इत्यपि च वेदितुं तस्माद
स्य वक्तुः एव मार्गो न सर्वेभ्यः अतः इदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्तेषामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्निति क्रमे
ण पत्रिनिरूपितं तदुच्यते एवं न्यनि विगाढ भावे तत तदितरामस्फूर्त्या तमेव सर्वं च पश्यति पतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्यनेन त ५५
तः किं विहायान्तं संधानेन हंकारादेशो भवति स त्वहमेव सर्वं तः स्वकृतिसामर्थ्येन तत्प्रकटीकरिष्य इति मनुते करो।

वेद्यमाणत्वेनाह उक्तं च श्रीभागवते तत्राभिरेव चित्तेन तु विन भवत्तापदग्धेन रहेषु यत्निर्विंशात्मज करावपि रहस्यकत्वे पा
दीपदं न च लत्तुरत्यादिना तेन ज्ञानशक्ति क्रियाशक्ति निरोधानमुक्तं भवति अयेनत्तदा विभीवादिकं स्फुटमेव ननु सन
त्कुमारनारदसंवादात्मकमीत्तमेकं वाक्यं तत्रोपक्रमे मंत्रविदेवास्मि नात्मविच्छुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शो
कमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामीत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमाउपसं हारोप्यत्र मादौ येवोचितः अग्रे चेदा
त्मपदं नामीश्वरपरत्वस्याहाकारभेदउपक्रमविरोधस्यास्याहाकान्तरोधान्सर्वज्ञानप्रकारविषयत्वाय मिति मंत
व्यमित्यत उत्तरं पठति श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्चन वाधः नैवं वाक्यान्तरोधाद्दर्शनाज्जस्य चात्मभावलिंगभूयस्त्वाधिक्यं ।
वाक्यापेक्षया श्रुतिलिंगयो बलीयस्त्वात् एतद्बलीयस्त्वं तु श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये ।
पारदौर्बल्यमितिजैमिनीयसूत्रे सिद्धं प्रकृत एतत्रसाधननिषेधपूर्वकं पमेवेषहयाणेनेनेनलभ्यस्तस्यैष आत्मा हयाण ।
ते तनुं स्वामिति श्रुति गौरणमात्रलभ्यत्वमाह एतद्ग्रेचनायमात्मा बलहीनेन लीनउत्तु पक्रमे ते रूपार्थे पंत ते यस्त्व वि
हाम्नस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वां धामेति श्रुतिः पश्यते एतद्विधवनितरदिणादित्यत्रनिरूपितं अथ परं च नात्मवित्
नरति शोकमात्मविदिति नादृष्टवाक्यानुवादयोरात्मपदं मुज्ञ मप्रधानात्मकेन लिंगेन पुरुषोत्तमपरमिति ज्ञायते स
हि सर्वं भ्यउज्जभोप्रसेनत्तुपास्यत्वेन सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयोस्तीत्यपृच्छत् अतो सर्वाधिकत्वेन मव्यात्म
न. कत्वेन भूमानं श्रुत्वा तानाएं किंतु तत्त्यापत्वेन सनत्कुमारोक्त प्रतिरूपं ततस्ततो भूयोस्तीत्यपृच्छत् अतो सर्वाधिकत्वेन ।

अ.ए. ष्टिनः सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः इत्यादिवाक्यसंदर्भैर्निर्णी
५९ यते न सामान्यादप्युपलब्धेः मृत्युवच्च हि लोकापत्तिः नन्वनात्मत्वश्रुतेरित्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभाववन्ति
रूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना न एवात्मयद्वा नो पञ्चधा नमपरत्वोक्तिश्च यतस्तस्य मुक्तावपि कामभावः प्रतिपद्यते ऽत्र
तत्र तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पद्यते एवमतिनततत्र रूपनमन्नेतिवाच्यं तद्भाववतो प्यन्यकामव
त्वमिति वा द्वितीयस्योक्तप्रमाणापराहतत्वेनाधपत्त एवाश्रयणीयत्व इति पूर्वपक्षं निरस्यति नेति तत्र हेतुमाह ।
36 सामान्यादप्युपलब्धेरिति तन्मामानधर्मयोगादपि तन्नियोगः श्रुतानुपलभ्यते नेकशोपतः प्रकृते पि विविधानो
लोकानां विविधस्वप्रधानत्वाद्रुगवत्सेवं यिषु सर्वेषु स्वरूपेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः नत्वयथाश्रु
त एवार्थस्तत्राह नहि लोकापत्तिरिति सर्वात्मभाववत इति प्रकरणात्तलान्यत्वश्रुतीत्यादि धर्मविशिष्टस्या
त्मतः प्राणादिसर्ववतो लोकसंबंधोक्तिः सहोपि नेति ज्ञापनाय हि शब्दः किंच एतदयेन पश्येमृत्युं पश्यतीति ।
श्रुत्या प्रपा मृत्युनिषेधः क्रियते तथा न्मतपश्येदृष्ट्वं सर्वमिति श्रुत्यैवकारेण तन्मातिरिक्तव्यवच्छेदः क्रियतइ
ति मृत्युवल्लोकोपि न संबध्यत इत्याह मृत्युवदिति तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्योरेव यन्नेदर्शन
निषेधे सत्यपि मृत्योरेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन मुक्तानां लोकानर संबंधस्तत्वस्य ज्ञाप्यते तत एव नोत दुःखमिति दुःख ५९
सामान्यनिषेधोग्रेकृतः परेन च शब्दस्यतत्वा हि धर्मभूपरत्वात्नवधः अत्र हेत्वन्तरमाह अस्मिन्नेव पश्लोके सर्वमाप्नोति ।

निचतथात एवान्वेषणग्रहणागानेकृतेनाभिः एतदेवोक्तमेवमन्वानत्वमेनेनततोनिरूपयिसेह विषयः पुरुषो।
तमस्यात्मशब्देनोच्यत इतितदादेशो भवति तदापूर्वकृतस्वसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजसेहजवि
विपभाववान्भवतितदेतदुक्तमेवविज्ञानन्तित्यनेन अतएवोपसर्गाउक्तः ततोतिदैन्या विभावेसतियाअवस्था
स्तानिरूपतात्मरतिरित्यादिना अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाचकाज्ञेयाः अन्यथौपचारिकत्वंस्यात तथात्वेसं
भवतितस्यायुक्तत्वात ननु सर्वात्मभावस्यापिम्लक्षोपर्यवसानस्ततनेति संशयापनिरासायदृष्टान्तमाह प्रज्ञांतर।
पृथक्त्वात्वदितिमममद्भक्तस्यैषएतान्त्वेन भगवद्विषयिणीयामज्ञासासर्वात्मभाववद्युक्तप्रज्ञातः प्रज्ञांतरमि
त्युच्यतेतच्चकर्मज्ञानान्तरितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थिवेनतदिष्टमेवसाधयतितथातथासर्वात्मभाववतोभक्तस्यय
त्यकारिकाभगवद्विषयिणीप्रज्ञातमेवप्रकारंसभावःसाधइतिनान्यमितिनयुक्तोपर्यवसानमित्यर्थः अत्रवा।
मःस्वात्मभवप्रमाणत्वेनाह दृष्टश्रुति उक्तभाववतोभक्तस्यप्रभुस्वरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावोस्माभिरवे
दष्टइत्यर्थः उताहश्रामनेकेदृष्टाइतिनेकस्यनामग्रहीते अत्रशाहमपिप्रमाणमाह तदुक्तमिति भगवनेति।
शेषः श्रीभगवतेउद्धवांससंप्रत्यहाभक्त्यपराधीनइत्युपक्रम्य वशीकुर्वंतिमांभक्त्यासस्त्रियःसत्पतिंयथेतिपोहि।
यद्वशीकृतः सतदिच्छानुरूपमेवकरोतितेनसायुज्यादिदानेकिंतुभजनानंदानमेवतेषांमत्यतिच्छान्तमस्ते
वपामनीतंचसालोक्यादिचतुष्टयंनेच्छंतिसेवयापूर्णाउतोन्यत्कालविप्लुतं स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थद

प्र.णा. परप्राप्ययस्तु ज्ञानविरूपेत्वमिति भवति संशयः तत्रश्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरविरूपत्वमेव तज्जपेति पूर्वः पक्षः सिद्धांतस्तु चेत्
४९ तिज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात्सात्वनेकप्रमाणबाधितेति पूर्वमवोचाम किंच ज्ञानशेषभूतब्रह्मरूपत्वप्राप्त
लात्मकस्य परस्य प्राप्यत्वात्तदेवाभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यते नाभिमुखीकृत्य कंठोक्त्याहतेन तत्र ब्रह्मपदेपु
रुषोत्तमपरे ज्ञायेते तथाच ब्रह्मदायां वधाविर्भूते परमे व्योमपुरुषोत्तमगुहात्मकमक्षरात्मकं व्यापिवैकुंठं भवति त
दातत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युक्ते यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्यनेन तथाच ज्ञानितां गुहा
स्तु परमव्योमाव्यतिरेकएव तत्र हेतुमहड्ञावाभाविचारिति यमेवैष वृणुत इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यासंभवाज्ज्ञा
37 निनां तथा चरणाड्ञावाङ्गवद्विषमको भावो न भावीति तत्पर्यार्थः न तु ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोप्यस्तु किंच
तदतिरिक्तेमाविर्भावमपि न पश्याम इत्याशंकायामाह न तूपलब्धिवदिति उपलब्धिर्ज्ञानं तद्वद्गुहायामाविर्भावो
न भवतीत्यर्थः यस्मिभक्ताय स्वलीलाविशिष्टं स्वस्वरूपमनुभावयिता प्रभुर्भवति तद्गुहायां तल्लीलास्थपभूतमक्ष
रस्वरूपवैकुंठलोकवदाविर्भावपतीतितिनोक्तशंकालेशोपि एवपुरुषोत्तमस्य चावत्वषत्वेन त्रतनोधः कदस्यतस्य
तथात्वे काशंकानातन एतच्चोपपादितं पूर्वं विद्वन्मंडले च न तु ज्ञानिज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूतानातरयोर्भेदोस्तिनः
वा नाद्यो मानाभावादेकत्वेनैव सर्वत्रोक्तेः न द्वितीयः निरवयवस्यापि विलक्षणरूपकत्वयत्वात्तद्रूपत्वाभ्युपमेकत्वा ४९
नुपपत्तेरिति चेत् मैवं लोकरूपत्वस्य पश्चाङ्ञावित्वे हीपमनुपपत्तिर्नत्वेवं किंतु तस्य स्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह सं

सर्वत्र शा इति पूर्वेण पदेन शाह्नस्य श्रुतिवाक्यस्यात्मन एवेदं सर्वमिति यत्सर्वात्मकं श्रुतिवाक्यं तद्विधत्ते व प्रतीयत इ
ति लोक सर्वेषां वक्तुः शक्य इत्यर्थः तच्चात्मप्तवद्ं सर्वमिति वाक्येनैवेति दर्श्यलाभेषु नस्त इजिनो चित्ते
त्यापौकापांतत्र देलमाह तथाहुः पौकानिरामे भूयस्त्वाद्धेतोः उक्तेर्थे हेतूना वाकूतेन तद्दार्ढ्यं भवतीत्याशयः ये।
नो त्कार्थं सैपव श्लोकेनानुवेधः कृत इत्यर्थः अथवा भूयः पदमाधिकार्थकेन यो वा स्वकृतसाधनसाधितफ
लापेक्षया स्वपमस्य सम्भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन न थेत्यर्थः एकस्मात्म
नः शरीरभावात् उक्तेऽर्थे श्रुत्यंतरसंमतिमप्याह एकशारिचनस्तैत्तिरीयाः शारीरभक्तशरीरे हृदयाकाश इति
पावतत्वात्मनो भगवतो भावादाविर्भावो ज्ञानात्सर्वकामोपभोगं वदंती श्रुतिं पठंति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहि
तं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति अत्रोपक्रमे ब्रह्म यो वेदति हितं परमिति श्रुते
त्रि रत्नरब्रह्मविदः परब्रह्मणो सामान्यत उक्तो विशेषः कथनार्थं तदेषाभ्युक्तेति वाक्यं तद्ब्रह्मप्रतिपापवेनाभिव्यक्ती
कृतेष्वावत्यमाणकं र ब्रह्मविद्धिकेत्युक्तानामुक्तवतीम सत्यं ज्ञानमिति परब्रह्मस्वरूपमनंतमभवैकवेद्यं घनशाद्य रुः
दिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वरूपेणानत्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुक्तावेनोक्तवती अथ ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोगादुक्तइ
त्यतदेकवाक्यतापेक्ष सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त एवार्थो मंतव्यः व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वात्र।
त्यपलब्धिवत् ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या त्वरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते तत्त्वेनरसायमसायेदे ब्रह्मज्ञाने

अ॰ए॰ त्वान्न विहितान्यङ्गानि कर्त्तं सर्वे धिषणज्ञाः किंतु पत्यमानवर्णानियमितान्येव तथातन्न हेतुमाह हि यतः कारणात्प्रति-
५७ चेदं नियमितान्यङ्गानि हीनं च मुख्याः धर्मवादिपत्नीषु ज्ञानं समानमिति तथा च लौकिके वैदिके च कर्मणि जीवेच्छामिश्रामिकाम-
वतीय यत्र तत्र किं स्वाचार्यप्रतिरोमकर्मस्वात्रकाणामभितन्त्रलोइ स्थितिमतन्तदीक्षितरिक्तेच निष्कामिकानन्तसाधनफ-
लंमपक्षाविति मैत्रादिवहाः विरोधः ननु पूर्वकर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामथो भक्तिमार्गीयत्वं प्रपन्नभवति तत्र तत्र एवं भ-
गवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः सत्त्विजस्येकस्मिन्यागएकत्र हूजस्मिनापरत्रापि तथेति विरुद्धो दृष्टान्तरव्यरुविनिदर्शनोत्त-
रमाह यथोक एव कश्चिन्मैत्रावरुणस्य कर्मस्वमेव ध्यते कश्चिद्द्वयोः कश्चिदेकत्रैव तत्रैव विधानात्तथात्रापीत्यर्थः आदि
38 पदात्कर्मोच्यते यत्र काम्येनैव नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वे प्रत्यवायपरीहारेऽप्येकमेव तदुपपद्यते तथा
च सर्वतो मुखे ऽते कर्तृ होतृप्रवरे धर्मपरे च गृह्यमाने देवाः पितर इत्यादिना यजमानवर्ते कात्वमेव वर्णमेकमेव सर्व
त्रस्वव ध्यते तथैव विधेस्तथात्रापि नावहिरिदं यदेकमेव वरणं तेन तत्र निष्ठानां तरं भक्तिनिष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्य-
र्थः अपचोमित्युदाहृत्य वर्मत्राणामस्वारणमैत्रादिरोकारः सप्थावसानात्मकत्वेनैक एव सर्वमैत्रेषु संवध्यते तथा
वरणमपीत्यर्थः यद्यपीनानिष्ठानेतरभूतभक्तिनिष्ठावतोऽपि वरणं तथाभूतमेकमेवेति नोक्तदोषस्तथाप्युत्कृष्ट-
मार्गे हूजस्मिनीचकतापादनमनुचितमितिमत्वापक्षान्तरमाह वस्तुतस्तु साधनमर्यादया प्रपत्रभक्तिर्दर्शितानतत्रतये
तिनानुपपत्तिः काचित् भूमन्नः कात्र वज्या यस्तेन तथाहि दर्शयति ननु स्वभावस्वरूपजिज्ञासार्थमेव चनान्यत्यपपत्तीत्यादि ५७

भक्तस्य पारमेष्ठ्यवनस्य मध्ये उत्सुपक्रम्य तदेव भक्तं तेन तद्भक्त्यमाऽऽदेन तत्तरे परमे व्योमन्. एतदग्रे च पमंतः समन्तेक
वयोवर्यंति पदं तत्तरे परमे मज्ञा इत्यादिरूपा स्मृतिरपि परस्तस्मात्तु भावो न्योव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भू
तेषु नश्यत्सु न विनश्यति अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमांगतिं यंप्राप्य न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम इत्यादि गी
तासु श्रीभागवतेपि दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं सत्यज्ञानमनंतं यत् ब्रह्मज्योतिः सनातनं यद्धिप
श्यंति मुनयो गुणापाये समाहिता इति दशमे द्वितीये च तस्मिं स्वलोके भगवान्समाहितः संदर्शयामासेत्युपक्रम्य
कालविक्रमः मायासर्वथादित्युक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा श्रीरुक्ता तथा च श्रुतिः स एक
वाचकतायोतादृक वरूपमेवांतरमिति निर्णयो भवति एवं सति सच्चिदानंदत्वं देशकालापरिच्छेदं स्वयंप्रकाशत्व
गुणातीतत्वादि यमेवत्वेनैवज्ञातिनामक्षरविज्ञान भक्तानामेव प्रकृष्टोत्तमाधिष्ठानत्वेन तत्र प्रेत्यतिशेषं मुक्तानाम श
नि रितिस्मोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्यैव प्रभुनाये यथा विचारिताः संतितेन तथा भवंतीति तद्विचार एव सर्वेषामधि
कारत्रूपसुतिकुत्तमयत्नापेक्षस्तित्सत्र निर्णीतं अस्मिन्नर्थे केचित्कन्यायकथनार्थेतिदर्शनत्वेनोत्तरं पठति ओं
गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं यागोतत्र दर्शविद्धि एकतेर्भव्यात्यत्वाधानादीत्यंगानि तत्रावकृबद्धाः सर्वएकेक
त्विजोयजमानेन अवबंधनेनामाश्रेधुत्वाहरणे होतारत्वो हृणाउद्गातारंत्वोहृणा इत्यादिरूपंवरणमेवान्यथा सर्वकर्मविध्वंसे
तत्कृतिपद्नामेकत्राधिकारोनान्यत्रेति नियमो न स्यात्. तस्य तस्य तथा च रणे तु यजमानेनैवं वेदृत्वः तेच न दान सर्वास्यथा

अ.सु. इत्यादितवदेत् यद्वा ननु लोके पित्रंगारस भावत्वतिप्रेक्षितार्थी चतन्द्रक्त भावसंवे पित्र्यभिचारिभावः श्रूयते मे चस
४८. वत्र मपव सर्वत्रेति एवंसति लौकिकसथ्यमेवत्वान्नत्वद्रक्त भावस्यालौकिकज्ञानादिभ्य आदिकेवं रक्तेश्वरमलौकिक
विषयत्वालौकिकत्वमपि न तथेति भवति संशयः तत्र भक्तुनन्तरिपुत्वादिज्ञानानामिवकामादिभावेन स्तेन भाव-
भावस्यापि सम्भवाचास्यालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्त्वस्य भावस्य लौकिके भ्योऽल्पापसत्वमेतद्व न न्यूनं लौ-
कस्याधारणं वाधमिति शंकानिरासाय निदर्शनमाह अन्नुवदिति यथादर्शादिषु दोहनाधिश्रयणानेचत्री स्ववघा-
तादिषु रोडाशमत्तणादीनो लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेपि न लौकिकत्वं लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतन्मा-
मत्वान्नथोक्तप्रमाणानुपवर्णात्पत्वेनश्रुतत्वाच्च लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् वस्तुतस्तु गामसिद्धस्य सिद्धस्व-
रूपत्वेपि न तादृप्यवत्त्वशक्तं तथा लौकिकं प्रमितार्थीवातदाभामोरसशास्त्रे निरूपितेन तद्दृष्टान्तेन भगवद्भावरक्त-
रीति भावनार्थे नदृष्टीणालौकिके तात्पर्यं भवितमर्हतीति अत्रोपपत्तिमाह तथाहीत्यादि पूर्वोक्तभावव्रत आत्मतः
प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रुतिमत्रप्यह चापतत्वैवपेश्यतइत्यादिना इतः पूर्वमपि सर्वापद्यएवंपश्यति रक्तस्या-
त्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः सस्वराड्भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिश्च न हि लोके एवं-
संभवत्यात्मपदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वात्मभवविषयक भावस्यैव तथात्वे युक्तमिति चोपपत्तिर्हिशब्देन सूच्य- ४८
ते नानाग्राह्यादिभेदात् एवं धिकरणेः सर्वात्मभावे स्वरूपादिति —येकृतचानयमत्स्यादिरूपाणां भावदेवतारत

नानयच्चिद्रूपित्वेन तत्सर्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते भूम्नो हि स्वस्वरूपतोच्युतेः सर्वात्मभावेन विरुद्धभा
वेडः सहरूः स्वात्मभवः श्रूयते नवमोक्षस्वमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते यो वै भूमा तदमृतं वाक्याच्च अग्रेच सचाप
घपद्येपश्यन्नित्याद्युक्त्वा न स सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलमुच्यते तच्च मोक्षानन्तरमसंभवातः सभावो मो
तो वाच्यो च्यत इति संशयः तत्र कामचारोक्तेर्नैक्ति पूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वाद भूतशब्दाच्च मुक्तिरेव भू
मपदेनोच्यत इति पूर्वपक्षः तत्र भूमशब्देन सभावपवोच्यत इति सिद्धान्तस्तत्रहुः स्वदर्शनादनुपपन्यासर्वाधिकत्वा
नत्वं भूमत्वमनुपपन्नमिति शङ्कां परिहरति भूम्नः सर्वात्ममाचस्य न्यायस्वसर्वेष्वात्मत्वे तन्नोक्तानुपपत्ति
परिहारार्थं दृष्टान्तमाह ऋतवदिति दर्शपूर्णमासप्रकरणे नित्यशिरीयके पठ्यते परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोग्र आसीत्तेन स
स परमां काष्ठामगच्छदित्युपक्रम्य य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छतीति यथा ऋतादिहः
स्वात्मकत्वेपि परमकाष्ठालक्षणफलगामकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वकर्मभ्योधिकत्वेवकम अग्र आसीदिति स्तूयते
तथाहुः स्वेहेत्तत्वे यद्यप्यलभ्यमानात्स्वरूपोऽजमानदमान्नि हेतुत्वेन स्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्योज्याय
स्त्वमेतव्यमित्यर्थः अथोपपत्तिमाह तथाहि दर्शयतिश्रुतिस्तु स एवाधस्तादित्याद्युक्त्वा अथातोहङ्कारादेश इत्याद्युक्त्वा
अथात आत्मादेश इत्याद्युक्त्वा वत्यशेषेनाह आत्मन एव प्राणा आशा स्मरादि सर्वमिति च दर्शयति एतत्सर्वात्मभाववत्वेच
सर्वमुपपद्यते न तन्मुक्तस्य वृत्ति भेदाभावात्मानाच्च भावाच्चेतावन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वादात्मनः प्राण

भ.गा. पासने फलैक्यादंगानि तत्र समन्वीयेरन्नेवेति संशये निर्णयमाह उपासनो गानो तद्वा अथ सत्था च यदंगयड उपासना
४९ श्रितं तत्तैव तत्र स्वभावदत्यर्थः अत्र हेतुमाह श्रिष्टेश्च तत्तदुपासने न तत्तदंगविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तत्र ध्येत्यर्थः च
कारादतिरिक्तकरणाभावयभिनो क्तिरपि वाधिकेति सूच्यते समाहारात् कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञान
मार्गीयोपासने तमाह अथर्वोपनिषत्स्वनृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते श्रीभाग
वते च नमस्ते राघवर्यायेत्यादि रूपास्तुतिर्व्रजनार्थ एवं मतिरूपभेदेपि भगवद्वत्तस्य विशिष्टत्वादेकस्मिन्रूपे रू
पांतरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकत्रोपासनमपि साधित्यर्थः गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ऐश्वर्यवीर्यादिगु
40 णानां सर्वेष्वप्यवतारेषु साधारण्यं श्रूयते तेन धर्मिधर्माणामैक्यान्न वीजं साधित्यर्थः नवा तत्सहभावाश्रुतेः न
त्वेवमुपासने नित्यमुतवैकल्पिकमिति संशय उक्तरीत्यानन्त्यत्वे प्राप्ते तन्निषेधमाह नेति किंतु वाचिकल्प एव वस्तु
पासमपेक्षिकमस्त्वत्र हेतुमाह सहभावाश्रुतेरिति नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेन्यायत्वेपासनस्यानि
त्यत्वानात्वेवमतो विकल्प एवेत्यर्थः दर्शनाच्चयोपि रूपांतरसमाहार एवं कमुपास्ते सोप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा
तत्तत्ध्येयोपास्त इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शने भवति न तु सर्वेषामितोपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः एतद्दृष्टांतेन तय
स्मिन्रूपे याह कथमेवं तं श्रूयते नाह गयमेव विशिष्टमेवैकं रूपमुपास्यमिति आसहृदयमिति ज्ञायते उपासना ४९
निर्णयो तेदर्शनात्मकहेतुना सर्वोपासनानां भगवन्मात्रसात्कारः फलमिति धन्यते माहात्म्यज्ञापनार्थं परंस

मविशिष्टमिति सर्वेषां समस्तोपासनाकार्येण पार्थक्येनेति विचारयतीति तत्रोपास्याभेदेपि रूपभेदाद्देवतोपासकस्या
न्यत्रान्योपासनलक्षणाचरणासंभवाद्व्याप्यसिद्धिसंभवादपि समस्तैव सा कार्येति प्राप्ते सिद्धांतमाह सर्व एव तानि पृ॰
नानैवोपासनाकार्याणि तत्र हेतुः शब्दादिभेदादिति तत्तत्स्वरूपवाचकशब्दानां मंत्राणां चादिपदादाकारकर्मणां च भे
दादित्यर्थः एतेनैव मिथो विरुद्धानामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमप्युक्तत्वं चेति भावः सूचितः विम
ल्यापि विशिष्टफलत्वात् पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीति स्थिते विचार्यते किमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदेषां
समुच्चय उत विकल्प इति तत्र विधिफलयोः समानत्वात्समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह उपासनानां विकल्प एव तत्र॰
हेतुरविशिष्टफलत्वात् मुक्तिफलकत्वे हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टमेवमत एकेनैव तत्सिद्धावपरस्याप्रयोज
कत्वादग्निहोत्रादिवन्नित्यताबोधकश्रुत्यभावान्न दर्शितो विकल्प एव काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्वा न वा पूर्वहेत्व॰
भावात् ये तु तत्तूपासते ते भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफलार्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चीयेरन्न
विशिष्टफलत्वाभावात् यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वं श्रूयते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति
तदा न समुच्चीयेरन्नपि स्वकामितेषु कतरस्यतदन्यफलवैशिष्ट्येनाविशिष्टफलत्वाभावादिति भावः पूर्वहेत्व॰
भावादिति श्लिष्टप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञेयं यथ वाकामेवेति पतललानि तानि न समुच्चीयेरन् अत्र हेतुः स्पष्टः
अंगेषु यथाश्रयभावः प्रयातेषु निर्णयमुक्तोगोणुत्तमाह एकार्थसाधकानामुपासनानां भेदेनाभेदेप्येकतरो

भ.गी. ज्ञाप्यते अत एवस्तनामगृहीते स्वस्ववेदव्यासकर्तृत्वेन तच्चैव यतो भरः अपरं च वैदिकसिद्धांते भगवत्स्वरूपस्यैव स्व
तेच पुरुषार्थत्वात्याभ्रतत्स्वरूपाणांमुक्तिरितिव्याकथनात्मकोपमृण्यमपदे प्राञ्चमंत्रेऽरपरमपुरुषार्थत्वात्साभवत
५० नामान्यैः साधनैः वक्ष्यतः परमपुरुषार्थो यदुत्करूपः सन्नभवीत्सभावेनेति ज्ञापनाय फलपदमनंतरंकापुरुषार्थ
पदमुक्तं एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थानंतरमपि व्याख्यामि मतमितिज्ञापते तथा मत्यर्थं स्पष्टः प्रयोगस्तथाहि पुरुषार्थो
भगवानेवक्रतः अतः शब्दात् अतः पदविशिष्टश्रुतिव्याकरणादित्यर्थः नैत्तिरीयोपनिषत्सु पद्यते अतः परं नान्यदणी
यसः हि परात्परं यन्महतो महांतं यदेकमव्यक्तमनंतरूपे विश्वंपुराणं तमसः परस्तादिति अथात्र प्रत्यवातिष्ठते शा
षत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः विश्वोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात्तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको योगः फलातिशय
42 हेतुरितिजन्माहात्म्यमुच्यते उत्पर्थवादरूपेतत् अत्र दृष्टांतमाह यथान्येष्विति अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसुयस्य
पर्णामयीजुहूर्भवति नयपापं श्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेवभ्रातृव्यस्यवृङ्क्ते यत्प्रयाजानुयाजा च यंतेव
मैषाएतद्यज्ञस्यक्रियतेवमायजमानस्यभ्रातृव्याभिभूत्यादुत्येवजातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ननु
तमेवैविदित्वामृतनिर्भवेत्येतमेवप्रव्राजिनोलोकमीप्संतः प्रव्रजंति एतद्धस्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लो
कैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिश्रुतिभिर्भगवज्ज्ञानवतः सर्वत्यागं वदंतीतितन्नवडुक्ते साधीयरुत्पत्तउत्तरं पठ
ति आचारदर्शनात् ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणे जैमिनिः पश्यतीतितदाचारं प्रामाणिकमितिच ५०

र्वावतारूपत्वं यथार्थमेव केचिद्व्याख्यायते यथार्थत्वात्तदप्यविरोधीति ज्ञेयं इति श्रीविष्णुस्वामिमतानुवर्तिश्रीव
ल्लभाचार्यविरचिते व्याससूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभायन
मः पुरुषार्थोतः शब्दादिति बादरायणः उपासनाभेदेषूपास्यभेदाज्ञानवोत्तरोक्तधर्माणामुपसंहारः कर्तु
मुचितइति पूर्वपादे निरूपितं अथैतोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफलकसर्वात्मभावेपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणा
मुपसंहारः प्राप्नोति नवेत्यधुना विचार्यते विधिपदे तत्सहकृतस्य फलसाधकत्वमिति सिध्यति निषेधपदेन
केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह पुरुषार्थ इत्यादिना सिद्धान्ते ज्ञानेन तु पूर्वपक्षसंभव इत्यादौ तमेवाह अतः ए
र्वात्मभावादेव केवलात्पुरुषार्थः सिध्यति अतः शब्दात् श्रुतेरित्यर्थः श्रुतिस्तु नायमात्मा प्रवचनेनेत्युपक्रम्य य
मेवैष वृणुत इत्यादिका ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिका तमेवं विद्वानमृत इह भवति सनत्कुमारनारदसंवादे प्यन्ना
न्यत्पश्यतीत्याद्यात्मिका छान्दोग्यश्रुतिश्च एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य फलसाधकत्वश्रव
णे इति तथा अत्र फलमत उपपत्तेरित्यत्रैवोपपत्तिहेतुत्वेनान्यकाश्रुतिपदं चान्यकाशब्दपदं पञ्चकावास्तेन श्रुति
स्वरूपात्मकः सर्वोपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत इति ज्ञायते तेन केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः
सिद्धा मामीयुरंजसा येन योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपीत्यादिरूपास्मृ
तिरपि संगृह्यते एतेन श्रुत्यात्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं नतु हेतुवादिनामि नोन्यदिति तेषां प्रमाणिकत्व

अ.प्र. यत्र तत्र तच्छेषत्वेन हरायास्ते यत ईश्वरः कर्मणः स्वकार्यादधिक उपदिश्यते तथा हि स वा एष महानात्मा सर्ववशी सर्वस्ये
शानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच न स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्यप
५२ क्रमस्याग्रे अपतेजमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेतमेव विदित्वा मु
निर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि एवमपि यज्ञसाधनत्वं यज्ञस्य यज्ञशेषत्वं कथं स्यात्
किं न यज्ञस्य तद्धेतुत्वेन शेषत्वं एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वप्रत्यक्तं वेदितव्यं तज्ज्ञानस्यापाय एवांगत्वात्तद्विशिष्टस्य तस्य
ब्रह्मज्ञानस्यादृष्टत्वात् न च एवं सामान्यतः उत्पन्नज्ञानमासीद्यज्ञेन विविदिषन्ते ज्ञानेस्मिन्पुनः यज्ञकरणपूर्णकफलं भव
42 तीति न तच्छेषत्वमिति वाच्यं तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तद्वद
नस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसंभवात् यच्च साध्वसाधुकर्मफलसंवेदरहितत्वं कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नम
तो जीवात्मन एव तथात्वेन तु परस्य न चैतयोर्वास्तवाभेदान्नैवमिति वाच्यं वास्तवाभेदाज्जीवेपि तन्न श्रुतिभ्यस्तथा
त्वस्य स्वव्यवचनत्वात् वास्तवाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्तस्मादा ये एवं पक्षास्ते एवं पक्षा एवं फलमत्ता न कर्मणा न
प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते तद्यतयो विशन्तीति श्रुत्या कर्मप्रजाध
नैर्मातामप्राप्तिमुक्त्वा त्यागेन तत्प्राप्तिरुच्यते त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्तत्वात् त्रयाणां कर्मादीनामेव त्यागोभिप्रेतः तथा च ५२
मुक्तेरुपसंप्यत्वाद्भगवतः उक्तसाधनेन मुक्ताः संतो नाकं परेण विद्यमानमपि गुहायां विभ्राजते तत्तत्यस्यात्परना

मन्त्रन्त इति तन्मन्त्रमन्त्रवदन्ति ममण्यन्तर्जक्रवान्यासः ब्रह्मविदो न्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्यमेतेषां न स्यादिति भावः।
उक्तश्रुतिस्तु कर्मणि प्रक्रान्तेतेषां त्यागमन्त्रवदन्ति लोकेषणायाश्च व्युत्थायेति श्रुतेर्लोकमेवाह येनतत्करण
मिति न वक्तुं शक्यते श्रुतेः ब्रह्मविदः कर्माचारस्तिरूपकश्रुतेरित्यर्थः सा च जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन य
ज्ञेनेजे इत्यादिरूपा तथा च ज्ञानेनैवार्थसिद्धिश्चेत्स्यान्न दानहृत आपामसाध्येकर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः स
मन्वारंभणन्तु विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति श्रुतिः फलारंभे विद्याकर्मणोः साहित्यं प्रदर्शयतीति तन्न तान्त्र विद्या
यान्तहते विधानात् ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मसदर्शपूर्णमासयोस्त्वहीनत इति कल्पसूत्र्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणे विधीयत इ
ति ब्रह्मज्ञानस्यैवर्त्विज्याधिकारसंपादकत्वमशेषत्वमेवेत्यर्थः उत यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् गृहाद्वाप्र
व्रजेद्वनाद्वेत्यादिश्रुतिभ्यो विहितत्वाद्विशेषाच्च कर्मत्यागयोरैहिकामुत्रिकत्यागिकार्यतोन शेषिशेषभावइत्यत उ
त्तरं पठतिनिपमाच्च आश्विनेधूम्रललाममालभेत षोडशीस्तत्रणःसोमस्यपिबास्तेन ऐन्द्रा पन्नहत्सूत्रमालभेत यः
आत्तीयात्मकषात्सोमंत्वपिबेदिहिङ्क्षिन्नोवापत्स्यसोमपीथो यो ब्रह्मणः स चात्तीयात्वकषात्सोमं न पिबति याव
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते न तथा त्याग इति नोक्तपक्षः साध्वित्य
र्थः चकारान्नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित इत्यादिरूपा स्मृतिः सम्
च्चीयते त्यागविधिरप्राप्तविषय इत्युक्तमिति प्रामेमतिवद्यते कृतः श्रुषिकोपदेशात् कर्मस्साम्यमेपि न वक्तुं शक्य

अ.भा. योचक्रिरे एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति एतावदरे
खल्वमृतत्वमिति हो [illegible] याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यादिश्रुतयो बह्व्यस्तद्विदां कर्ममार्गमेवानुवदंत्यतस्त्यागपक्ष एव बलवा
५२ न् ननु ब्रह्मविन्त्वाविशेषेऽप्येकेषां कर्म कतिरेकेषां त्याग इति विभागः कुत इत्याशंक्य तत्र हेतुमाह विभागः शतव
त् एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतिर्मात्रया तेन समारभ्य ब्रह्मानंदपर्यंते येगणित आनंदास्ते मु
वै पुरुषे जन्मानंदात्मका एव एवं सति येषु यावानानंदो नोऽस्ति तावतं तं निरूपयंत्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति।
ज्ञापना पर्यंतोन्तरं श्रो[illegible]मानंदं श्रुतिर्न्यरूपयत् अत एव पुरुषापुः संव्याप्यमानस्य वा येवोत्कर्षं उक्तस्तेन पुरुषधर्म
स्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते एवं प्रकृते ब्यन्यभावराहित्यतारतम्येन भगवज्ज्ञावतारतम्यमत्रत्वत्र प्रह्लाद एवाधिकारनू
43 प इति तदुक्तार्थं स्यागस्तदनंतकर्षेनेत्यर्थः यच्चोक्तं नेह तो विधानादिति तत्राह अध्ययनमात्रवत यदुक्तं ब्रह्मविदो ब्र।
ह्मेत्यादि तन्न ब्रह्मनैवं श्रेयो वेदएवोच्यते न तु परस्तात त्वं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्द रूपत्वं ज्ञात्वा सतं प्रेतदध्ययनमात्रयः करो
तिन तु तेन किंचित्कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वातिज्यप्रस्फुरत इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वं प्रत्ययस्याति शानार्थक।
त्वादिति शायेत द्वस्मरूपस्तदेव भवतीति श्रुक्तं तस्य तदाहित्यमेवं सत्य ब्रह्मपदं ब्राह्मणा एव परमपि संगच्छति अथवा वेदाध्य
पनमात्रवतः [illegible]एवाधिकारो न तु ब्रह्मविदोपीत्यर्थः न वतदंतः पातित्वेन वेदांतेनामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वेन तातिपाद ५२
ब्रह्मज्ञानस्याद्युक्तं नायत्वाजहएवतचाधिकार इति वाच्यं शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् न हि सितामधुरेति शा

यमस्तोत्रादिनोपक्रांतत्वात्पुरुषोत्तमस्वरूपे यतः विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं यतमाना विशे
तीति भक्तिमार्गीयानां फलमुक्तं अग्रे वेदांतविज्ञानेन चाज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तमन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् एवंक
मेज्ञाना भामम... को भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः पुरुषोत्तमश्च । नाडुपदिष्टपतउ इति तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मत
मयं वजैमिनिमतादधिकमित्यर्थः एवं श्रुत्या परमतं निरस्य प्राप्य विश्वासार्थं स्वानुभवमपि प्रमाणयति तद्
र्शनादिति मुक्ताधिकारत्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः श्रुतेराधिक्यमात्मानं दर्शयतीति न
व्याख्यानमत्रापादेशायदेन पौनरुक्त्यापत्तेः तन्मतमनिरस्यतस्मात्स्वमतस्याधिक्यमाचार्येणाज्ञानिः कामकर्मणाश्चित्त
शुद्धिहेतुत्वेन परंपरया ज्ञानमार्गोपयोगांगीकारः सूच्यते पुष्टिभक्तिमार्गे तु सोपि न पुनर्योगेनेति वाक्यादेवमतिष्कः
कर्मणो पावृगधोपि ब्रह्मणीति भावः तत्संपदर्शने यदुक्तमाहात्म्यदर्शनात्कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न साधीयस्त
ल्पयतो दर्शने ब्रह्मविदां शुकादीनां यजन्मवटादार्यमादीनां त्यागदर्शनात् एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं क
षेशेषित्वमपि प्रक्वमिति भावः सूच्यते एतेन कर्मणः शक्यत्वात्त्यागविधिरिति निरस्तः शुकादीनामननुष्ठानात्
ननु जनको ह वैदेह इति श्रुतिसिद्धाप्यदाचारदर्शनत्यागदर्शनमित्यत उत्तरं पठति अस्याधिवेकी ब्रह्मविदांत्यर्थं षामेतदा
चारं वेति नृप यच्छ्रुतिस्तदात्वतु... स्यान्नत्वेवं यत एताह स्मश्रुतिर्ब्रह्मविन्स सर्वं पुनस्थ यते तथा हि एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः
आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहु

अ.गी. णयाउपत्तपनादेरप्यनपेक्षोच्यते एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसंपादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्यातच्छेषत्वं निरस्तं अथ प्रदि
५३ लतपाव्रसिष्टइत्यत्रब्रह्मपदेनपरपदवाच्योऽपिउच्यतइतिवदन्ति तत्रापिवदामः स्तनयेत्वमतिर्वादर्शपूर्णमासावेतौद
र्शोयत्रब्रह्मविदात्विज्यादिकारीतिनतत्रपर्थब्रह्मविदोब्रह्मत्वेनब्रह्मविदोपिर्त्विज्येनमतिः क्रियते नतत्रतस्याधि
कारत्वमभिप्रेतमुक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः कामकारेणचैके नन्वेषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्द्धतेनो
कनीयानितिश्रुत्याब्रह्मविदकर्मकृतप्रत्यवायदोषेतिनिषिध्यतेसर्वप्राप्तिपूर्वकइतिब्रह्मविदःकर्मकरणमावश्यकमिति
प्राप्तउच्यतेकामकारेणेतिकरणंकारः कामेनेच्छयाकरणंकामकारस्तथाचपरानुग्रहार्थमिच्छामात्रेणनतुवि
धिवशात्करणंतत्कामकारउक्तमुच्यते तथाचैवंकृतेकर्मणितत्कृतप्रत्यवायदोषप्रसक्तौतत्प्रतिषेधमेकेशाखिनए
44 षतित्यादिपठंति नह्येतावताकर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरितिभावः अथवा कामेनकारोपस्थसतत्वातादर्शेनकर्मणाः
प्राप्तिहद्दिद्वासद्योःवंधाभावंब्रह्मविद्येकपर्वतीत्यर्थःचकारेणस्वराज्यपालोकसंग्रहार्थंकृतेकर्मसमुच्चीयते सर्वस्यैव
शीसर्वस्येशानइतिश्रुतेस्तथा उपमर्दंच अतेनकर्माधिकाराभावेहेत्वन्तरमुच्यतेहेतभानेद्रियपाकर्थंचित्कर्मकृतिसं
भावनापियस्यत्वंविदब्रह्माहंतंभानब्रह्मैवनविदंब्रह्मेतिविडश्रुतेरूपत्वेनप्रपंचस्यापिभानात्स्वविडत्वं तथाविडत
ज्ञानेकर्मतत्प्रकारादेरुपमर्दंचैकेपाविनाःपठंतीतिनब्रह्मज्ञानस्यकर्मशेषसंभावनापीत्यर्थः श्रुतिस्तुयत्रत्वस्य ५३
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिरूपाउद्धरेतरुक्तचशाहेहिस्रवेदविचार्यतेब्रह्मचयानेनरेगाहंस्यामपिश्रुत्यावो

ह्ज्ञानमात्रमंशासनमात्रवोस्तन्माधुर्येज्ञो भवतितथामतिपित्रोपशमाधिकंतत्कार्यमपिस्यात्तत्त्वेवं अतएवंहृदोऽप्रसन
कुमारेणयदेहल्यनेनमोपसीदेत्युक्तोनारदस्तावेदमारभ्यसर्पदेवजनविद्यापर्यंतंस्वाधीतमस्त्याहसोहंमंत्रविदेवा।
स्मिनात्मविदितिश्वतोऽपरोक्षब्रह्मज्ञान– वब्रह्मज्ञानमेवापेक्षते अतएवतैत्तिरीयोपनिषत्स्वेदांतविज्ञानसुनिश्चिता।
र्था इतिपद्यतेविज्ञानमन्तभवएवनतज्ज्ञानमात्रमतोहराषासक्तकर्मशेषत्ववसाना: नविद्याकर्मणोरित्यादिस्वमेमार्था
त्मनः पूर्वदेह[illegible]मपिकेहजातेनिरूपपतिनत्तब्रह्मविदइतिसमन्वारभेतादितिसूत्रमपेक्षितमाचार्येण यच्चोक्तं।
तियमाश्चेतितत्रानादिविशेषात् अग्निहोत्रमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकर्तोयथानियमः श्रूयतेनतथात्यागउतियदुक्तंतत्रऊतः
अविशेषात् नकर्मणाल प्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरितिश्रुतिः कर्मादिनाऽमृतत्वाप्राप्तिमुक्त्वाकत्यागेनतावद
तीकर्मत्यागस्यावश्यक[illegible]दतोनितस्मान्नविशेषात्त इत्यर्थः तथाचामृतत्वमानशुरितिप्रदामस्रहेतोः कर्मत्यागनिय
मोऽवगम्यतोस्तस्मादितिनियमइतिव्यवस्थितिभावः अपवादनत्वकर्मप्राप्तेतरीयाश्रमेहिकर्मत्यागोद्वितीयेतस्मिन्कर्म।
करणनियमस्तत्रचकर्माङ्गत्वेनतत्स्वरूपज्ञानमावश्यकंतच्चवेदांतैरेवेतिकपोतकर्मशेषत्वमित्युक्तंसूत्रमाशंक्य
निषेधति नेतिपदद्दरैवविराजेदितिश्रुतेस्तावत्कर्माणिकुर्वीतनतिर्वेदेतयावतेतिभगवद्वाक्याच्चत्यागेवैराग्यस्यै
वप्रयोजकत्वादाश्रम[illegible]विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः यत्रापिकचित्कर्मप्राप्तिस्तत्रापितत्‌ज्ञानंब्रह्म।
ज्ञानमितिपूर्वसूत्रएवोक्तमितिभावः एतेनवेदीध्ययनादिकमपिप्रयोजकमितिज्ञापितमतएवशुकस्यवैराग्यादिति

अ·पा· मात्माप्यलोकरुत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मप्राप्तावेव सर्वस्यांशुतेस्तात्पर्यमितिसिध्यति तस्मादेवंसर्वज्ञेश्वराराधनपूर्वकपरमानंदरू
५४ पात्मानंतत्कर्मप्रणिडः खात्मकसंसारहेतुत्वात्तस्य जीवबंधयोनिमित्तमेवश्रुतिप्रकाशात् अन्यथा निषेधविधिनैस्या
त्. तथाच कर्मविधिनापिपरपरामोत्तरावफलत्वेनपरामृष्टत इति सिद्धं तत्परामर्शी कर्मस्वातंत्र्यवादीजैमिनिरय
वदितिवाध्यतइत्यर्थः सोद्दकुशास्त्रप्रवर्तकः स्वउतीश्वरमेवतमन्ततेयतोतस्तस्मात्प्रसिद्धमतेहरायास्ता कर्मा
नधिकारिणांमंदाधीनांसंन्यासविधिविषयतस्मत्यथावीरहावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयत इतिश्रुतिर्नस्यादु
तोब्रह्मचर्यंसमाप्यगृहीभवेद्गृहाद्वनीभूत्वाप्रव्रजेद्यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवानांयोग्निमुद्वासयतइतिश्रुतिर्नस्याप्रे
त्. अतोब्रह्मचर्यंसमाप्यगृहीभवेत्गृहाद्वनीभूत्वाप्रव्रजेद्यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वनादेतिश्रुतेरपिगहीन।
43 एवमविषयोयत्त्वादुभोगविभागोनाश्रमाणांविधानतत्रीयेतस्मिन्देहेद्वियादिविवेकस्यनियमतः कर्मण्यपिचश्रुतेस्तात्पर्यं
अपिचज्ञानकर्मणोर्लौकिकफलसाधकत्वेनत्वेनविहितत्वमेवप्रयोजकं अपरोक्षब्रह्मज्ञानेचनविधेयमात्मनास्वात्वक
त्वसाध्यत्वाच्चोदनाबोधकलिंगाभावाच्चज्ञानस्यनमुक्तिसाधकत्वं कर्मणां एवविडुरित्यादिस्तुयोगिषिव्यविस्यस्त्वति
परेत्याशयेनाहः चोदनाचेतिजैमिनिवत्तत्सहायभूतेयमचोदनाचपरामर्शमपवदतीतिसंबंधः तथाचविधिसंबंधात्क
र्मवानुष्ठेयेनतत्मुक्तिसाधनमप्युतथात्वादितिस्थिते अनुष्ठेयंबादरायणः साम्यश्रुतेः बादरायणआचार्योजैमिनेरपिगु ५४
रुस्तदेवकर्तव्यमितिशिष्यसमेतमनुष्ठेयंकर्मायवदतीतिपूर्वेणसंबंधः तत्रहेतुः साम्यश्रुतेः यथावीरहावाएषदेवानामि

ध्यते ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव प्रव्रजनमपि बोध्यते एवं स्नात्व विधाय यदहरेवेति श्रुतेश्च रागितद्
हितभेदेन विषयभेदो वाच्यः तत्र ब्रह्मचर्यविशेषोपि भगवत्तत्पदविशेषजे वेदान्तार्थपरिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः वेदा
न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतिरिममेवार्थमामनत्यातश्चैतादृशापवादैरेनमस्य
च्यते एवं सत्यूर्ध्वरेतसस्तु कर्माभाव उक्तरीत्या नयापूर्वीकार्थ इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां संन्यास इति
न उक्ता हि परीतोर्थः शिखानीतिक कर्मशेष— सम्भावना ज्ञाने नतु संन्यासेपि तदाश्रमीणां कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं
ज्ञानमेतच्च प्रभृतेतदसहकृतं रागादिदोषादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्तमाह शह्वेहीति ज्ञानस्वरूपेतन्म
लेचनयुक्तिसिद्धं किं तु वेदमात्रसिद्धं तत्रात्तमेवं विद्वानमृत इह भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं य एनं विदुरमृतास्ते भ
वन्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षएव फलं श्रूयते सर्वसाधनानां साक्षात्परंपराभेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो भूमिमारु
कमाणविरोधात्संन्यासाश्रमीणां कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यर्थः नन्वेवं संन्यासस्यैव पर्यवसानमिति चेन्न न ब्रह्मविदति
रिक्तसंगस्य भगवद्विस्मारकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन शुश्रूषा कथ्यनादत एव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्युक्त्वा संन्यासयो
गाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्युक्तं अत्र पंचम्यां न करणे संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते संन्यासस्य स च संस्कारः फलोप
कार्यंगामित्यावश्यकः संन्यासो मर्यादामार्गे पुष्टिमार्गे त्वन्यैव व्यवस्था ज्ञानेन चैव रागप्रायः श्रेयो भवेदिहेति काव्यवान्
परामर्शेन्मिति रचोदनावाक्यच्चदतिहि — हरेतस्य च ज्ञानोक्तेस्तस्य भक्तिफलकत्वोक्तेः किं प्रजया करिष्यामो येषां प

ब्र.सू. रोधः विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इति श्रुतेः एतेन गार्हपत्याद्याकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं अविद्वद्विषयत्वात् यदप्युक्तमचो
५५ दना चेति सूत्रात् च एवं तद्वाद्यनावाधकलिंगं यभावो वाधक इति तदपि न साधीयः श्रुतिसाम्यादेव श्रूयते हि तस्मादेवंवित्शां
तोदांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति नच प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वात् ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यं इतर
ज्ञानस्य तथात्वेपि जीवात्मलक्षणादिष्टेन परमात्मनो भगवतो दर्शनस्यानन्यसाध्यत्वात् कुर्वीत साधैस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यता
संपन्नावात्मन्यधिष्ठाने परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानं संभवात् कुर्वीत विधिनाश्रुतिवाक्यजन्यात् ज्ञानानुकूलप्रय
त्नविधानवत् एवमेव हि यागविधिनापि क्रियारूपयागस्यानुकूलप्रयत्नाधीनत्वेन तत्प्रयत्न एव विधीयतेऽन्यथाप्रमत्ता
नत क्रिया तत्प्रयत्नस्याः स्वत एव संभवात् अथवानन्तयथावीरहेति श्रुत्या कर्मत्यागो निषिध्यते तथैवासूर्या नाम ते लोका
46 अंधेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधाजनाः येन हि इदं सर्वं तास्ते भवत्यथेन योऽङ्गः एवमेवोपपद्यते इत्यादिश्रु
त्या भगव— नाभावो निषिध्यते एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधीयते मिथोविरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यं
न च तावत्कर्माणि कुर्वीतेति न निर्विर्धतयावत् इति भगवद्वाक्यात् ज्ञानिनः कर्म विधीयते तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यं जनको
हवैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे इति श्रुतेनीरागत्वेन प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्योगं सानस्यादधिकाराभावात् अथ जन
कादयः संसिद्धिमास्थिता इत्यत्र ज्ञानस्य तदंगत्वं वाच्यं तथा च ज्ञानवतः कर्मानुष्ठानमिति प्राप्ते प्रतिवदति अनुष्ठेयं बादरायणः ५५
साम्यश्रुतेः ज्ञानमंगं तदंगित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मन्ते बादरायणो यद् वदतीति पूर्वेण संबंधस्तत्र हेतुमाह साम्यश्रुतेरिति स

इति श्रुत्या कर्मत्यागकर्तुर्निंदा श्रूयत एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि साश्रूयते यतस्तत्पाठः असुर्या नाम ते लोका अंधेन
तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंत्यविद्वांसोऽबुधा जनाः एतदोषं च येन हि ज्ञरमृतास्त्वभवेत्यर्थतरेउः ॥ एवमेवोपयतीत्यादिरू
पा एतच्च निंदामात्रं साम्यभुक्तमापातेनो वस्तुतस्तत्तु मतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मवर्षणात यस्मादपापज्ञेना
नाप्राकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजंतीति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणे
के श्रवणस्यात्मैव कर्मणीयावरोकणाकं अत एव शुकस्य न ब्रह्मचर्यादिक्रमपिफलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् नवस्वर्गका
मपदश्रवणाच्चैव मितिवाच्यं त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गो यत्रउः ॥ वेन सभिन्नमिति वाक्ये शेषो नास्वर्गपदप्रवृत्तेनिमित्तस्य
माभावादात्मस्वात्मस्येव तादृशत्वात्तस्यैवात्रोक्तेः एवं सति तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुत्येकवाक्यतापि संपद्यते न्यथा तद्विरो
ध एव तन्नष्टफलकाम्यपिकारीरा चित्रापागाः श्रूयतइति नैवं निर्णायइति चेत् उच्यते नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्य
ते व्रीहिपश्वादीनां न निर्वाहकत्वात्तद्वेषत्वे न तेषां विधान एवं सति वीरे हेति श्रुतिः साग्निकस्यारहिणः आलस्यादिदोषेण
तद्धासने दोषमाह न तु आश्रमांतरपरिग्रह इति पतं वा अन्यथा तदुहेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात् न चानधिकृतमादायत
त्समाहितिरिति वाच्यं अत एव ह्यामोधपदैर्भि प्रव्रजंत कार्थमिति रत्नाह्यास्विधावज्जीवमग्निहोत्र विधायकवाक्यप्रवर्षेन
विधायकवाक्ययोर्विरोधाभावादविषयो भिन्नः कल्प्यते नाद्योऽश्रुतेः न द्वितीयः यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या वैराग्य एव तः
प्रव्रजनविधानात्तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात् तेन नान्यपुत्रस्य कोऽस्तीति श्रुतिरप्यविद्वद्विषयणीति न वि
लो।

अ॰ग्र॰ संबंधस्तद्धित्यादित्यनूद्यात्तस्यैव पदवित्त्यादित्यनूद्यात्तस्यैव पदवित्त्यादीति यदुक्तं भवतीति तेन पदयोर्भक्तिमार्गरू
पत्वात्तत्र च पदयोरेवमेवात्वेनम्नात्वात्तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदध्ये तेनाप्येवं निगदंति निरण्णात्मभीत्वा
५६ ग्रः स्मरंति ते न दे नित्वेदितजनाः तत एव पश्यंति चिरंतनावकं भवप्रवाहो परमं पदं वृजमिति वाक्याच्च वर्णाश्र
मधर्मा अप्यात्मधर्मास्तु पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति सिद्धं तस्यैव तत्कृदृश्यप्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पु
रुषोत्तमस्य च तत्रापि पदविदेवदीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवांश्च स्यादेवेत्येवकारः सर्वं चानुपपद्यते तथा सति
भक्तौ जातायां स्वत एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं तं विदित्वेति पश्चादुक्तं भवतीति तदा प्रयोजनाय तेनात एव पूर्वोक्त
47 मेनिरूपिते साधनत्वात्स्यादेतत् भक्तिसाधनत्वमेव चेत्कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्धिदितनत्फलासंबंधस्त
त्मनुपपन्नमिति चेत् मैवं कर्मणां हि भगवदुपयोगिस्वरूपयोग्यतासंपादकत्वमेव नायमात्मेति श्रुतेः कर्मज्ञानाभ्याम
लभ्यत्वाद्भगवतः स्वरूपयोग्यतायां तत्रापि भार्यादिकस्यानन्योपाधिकस्यात एवाशावृत्तेः नियमवाचीत्याप्रतिभ
गवदनुग्रहश्चेत्तदा भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं तदा कर्मतत्फलसंबंधगन्धोऽपि नेति किमनुपपन्नं येनानमेव तं विदि
त्वामृतिर्भवति अगर्ह्योनगरंयत इत्यादिश्रुतीनां मिथो विरोधः ऽपरिहृतः भक्त्याग्रासत्वाच्च तत एव विविदिषन्तीत्यत्र
विदेत्यपीत्याशयवतीत मेतं वेदानुवचनेनेति श्रुतिः पठति न चात्र पदमेव तमेवं विदित्वामृतिर्भवतीत्युक्तेः सा
तिध्याद्युक्तसाधनेनैव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यं वेदानुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनं ५६

नोऽपुरुषार्थं कर्मफलार्थिने चानुष्ठेयं तथा चैष नित्यो महिमेति अन्याज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फला
जनकत्वेन साम्येऽश्रूयत इति फलार्थं प्रवृत्त्यसंभवेन ज्ञानिनस्तद्यागात्याभाविनस्तथात्वाभाविनकर्मोच्छेदप्रसक्त्यान
ज्ञानस्यागत्वं च [illegible] प्राक्तनकर्षणीवलस्यव्रीहीनां वर्धनेभर्जनमिव तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसंभवेनान्येषां चार्थितरेङ्गः
एवमेवोपयंतीति [illegible] दाक्षवाणानंतर्यानात्सर्वार्थं तत्वज्ञाश्रुतिर्ज्ञानवद्धि भूतं कर्मकर्थविदध्यादिति ज्ञानस्य पुरु
षार्थसाधकत्वोक्ति [illegible] सहमानेनाचार्येणाप्रोद्यानिरूपितं एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापन्नमितीति तत्तात्पर्यमाह।
विधिर्वा धारणावत् [illegible] योगशास्त्रे मनः समाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव प्राणायामप्रत्याहाराणां विधीयते न स्व
तंत्रतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधान — गात् ततः किंचन न स्मरेत् तच्चापि चित्तवर्डिणप्रानकैर्विघ्नंकुरु।
इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा तथा सति भक्तिसाधनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येणाकर्मविधिरुच्यते न तु स्वतंत्रतया फ
लसाधकत्वेन न तु तत्र समाधितथिकृत्यपमादीन्स्तुक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन साधारणस्य तथात्वमुच्यते प्रकृते
ज्ञानेभक्तिर्वाधिकृत्यतत्कर्म विहितमितिहृष्टांतवैषम्यमिति चेत् चउक्तानुपपत्त्यास्त्वानिग्रहमेव कर्मश्रुतिर्विद
धातीतिप्रश्वाच्च नियायाचेतरपरधाज्ञानमध्यपातिनएवतद्धि प्रयस्यप्राप्तेराचपुष्पकत्वात् तथा च भगवद्ज्ञान
स्येतरतिमनिरपेक्षत्वेन स्वरूपोपकारिहमस्य कर्मणोवार्थं तथा चोक्तं दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः श्रे
योभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत इति एषनित्यो महिमेति श्रुतिरपि यज्ञानेमति विहितनिषिद्धकर्मफला

भ.गी. मेवंधनिषेधानुपपत्त्या कर्मसंबंधनिषेधानुपपत्त्याकर्मसंबंधेऽप्युक्तं तत्रसाधीयः नहि तद्गौतमः कार्यीभाउ
५८ त्पुक्तं तत्त्वासिरपि संभवति अथवा पुरुषोत्तमज्ञानफलस्यातिमहत्वेन मात्रादकर्मणकात्वज्ञापर्यंतीके मति
कस्याद्येन परं परस्मानदाहानपर्यंतं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्राह्मणायदेन ब्रह्मविदुच्यते तथा चाद्यपदेन
बुद्धिस्थब्राह्मणमाहात्म्योद्देशेऽकृते सकउत्पाकोत्तायामाहृतं ब्राह्मणो विदित्वा विहितनिषिद्धफलासंबंधी भवती
ति लक्षणउत्पर्थः सा ताङ्गवद्विदः किमुवाच्यमिति भावः अतस्तस्मैच तदुद्धस्पूर्वपरामर्शिना ब्राह्मणस्यैव
भगवद्विदो भक्तस्यैवपद विस्यानज्ञानानंदफलमप्यनेवास्यातद्गजेतेतियावत् तथा च यत्र भगवद्विषयकज्ञान
48 स्याप्युक्तीस्यान्न कर्मशेषत्ववक्तृ शाक्यं तत्र भगवद्ज्ञानस्य तथात्वे दूरांतरमिति सर्वं स्वस्थं परित्यवाच्यौ उतिचेन्न
विशेषत्वात् अथ प्रकारांतरेण शंकते भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवइति दोपासनादसन
त्कुमारं नारदः पृनरहूलेह वेदे वोद्यासिरिं इस्यप्रपंधासोयजमानमेत्याक्रमपाठ्यानेर्हि ब्रह्मविद्यातिरूप्यते सर्वाणि
त्यानानिया श्विरिल्यवेशासतातिश्रुत्याप्रासतशेषत्वेनेषामवगम्यते शमनेषाहूमात्रस्यप्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथा
त्वाडपदेशात्ताख्यानप्रतिपाद्यज्ञानेमन्त्रार्थवदप्रयोजकमशेषत्वमपिनवक्तुं शक्यं प्राधान्यं तद्दूरापास्तं यर्मिणा
प्यासिद्धेरित्याहृपारित्यवाद्याइति उक्तरीत्यासर्वोउपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः अत्राचार्यएवमपिक ५८
र्मशेषत्वंज्ञानस्यनसंभवतीत्याहानेति ऊता विशेषितत्वात् कर्मणः सकाशाज्ज्ञानेविशेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वे

शेषभावेन सनिर्भवत्येकंत्वेन तद्विदितवदेदंतो ज्ञानेकस्याविवेकस्य भवतीति ज्ञानस्य तुल्यं भक्तेरुत्पद्यते मनुष्याणां सह
स्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामिति सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति भगवद्वाक्याच्च नहि वेदान्तवचनादिषु निःश्र
काप्रवृत्तिः कथं उत्पत्स्यमानाश्च परमात्मेत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवान्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथंचित्तद्दर्शनोत्सुकेऽस्मति
सत्संगाभावेन भक्तिमार्गापरिचयात्कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनैव किंकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञानमस्तीति तत्
देच भगवद्दर्शनेऽपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति नन्वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कुत्रमिति चेत् नश्वमह
त्वेऽपि जन्मोत्तरीयादौ दरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् स्तुतिमात्रस्योपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् न
नु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मणोऽपि ज्ञानस्यापदपास्तत्वोपपद्यते साम्येऽप्यन्तर्ज्ञानस्तुतिनिरूपत्वात् अपिच तथाज्ञानि
नोऽपि कर्मोपादानात्कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत् अन्यथाज्ञानिनो कर्मकृत्यभावेन नकृतगुणादोषाप्रसं
ङ्गात्तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात् तेषामपि तत्कृतगुणदोषसंबंधोऽस्त्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदं निषेधेनेतरसाधा
रण्यं परिह्रियते तथाच ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणात्कर्मणोऽपि त्वं ज्ञानस्य प्रतिः प्रत्यूहमिति चेन्नैवं वक्ष्ये युक्तेर्यद्ज्ञान
स्य कर्मफलासंबंधप्रभकत्वस्यापूर्वत्वाद्विधेयत्वमेव नहि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि स्तुतिरेव
ति प्रक्रान्तपोरुहोदापत्तेः किंच विधिः प्रवर्तकः तस्य पुरुषप्रवृत्त्युपयोगप्रथाकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य
स्तुतित्वमस्तु नाम न तद्देवं प्रकृते मनमतोः कर्मवैयाभावप्रेम्णोस्तत्साधनत्वज्ञानप्रवृत्तिसंभवात् यच्च कर्मफल

अ.ए. विद्याभिरूपिकावाक्षुतैः सकाशादित्युच्यते तत्रदेहत्वरेकवाक्यतोपर्वधादिति आचार्योवास्तुरुषोवेदेतिश्रुतैक
५८ वाक्यत्वात्ज्ञानस्याख्यानविज्ञानंभवतीतितदर्थप्रपंचयात्त्रुरुशिष्यकत्वोपर्वधादित्यर्थः अथवोपाख्यानरहितायांश्रु
तौयथाज्ञाने [illegible] ष्यतेतत्पैवाधीहिभगवइतिद्दोपासमाटस्मत्कुमारंनारदइत्याद्याख्यानेष्वपिनिरूप्यतइत्यनाख्या
नश्रुतेरेकवा[illegible]येदाख्यानेज्ञानस्वरूपोपर्वधात्प्रतिपादनादित्यर्थः नैकथवाचिनोपपदेनवस्तुमतीयात्तत्रहरु
तत्र – ष्यकथात्नसामीप्यमत्रोच्यतेन्यष्वासामीप्यासंभवादतः कल्पनत्वशंकानिरासः नन्वेवमपिपारिप्लवार्थत्वे
नवोधकंपश्यामइतिचेत्तउच्यते अश्वमेधप्रकरणेमनुर्वैवस्वतोराजेत्यादीन्याख्यानानिग्रन्थघटितानितत्रसामा
49 न्यतस्तेषांविनियोगःसर्वाण्याख्यानानिपारिप्लवेशंसतीत्यनेनोक्तइतिसर्वशब्दस्तदाख्यानपरप्रवृत्ताख्यानांतरप
रोप्यप्रकरणस्थनियामकत्वात् एवंसतियदापारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदाविशेषविनियोगउक्तःपारिप्लवमाचक्षी
तेति तत्रप्रथमेहनिमनुर्वैवस्वतोराजेतिद्वितीयेहनीद्रोवैवस्वतइतितृतीयेहनियमोवैवस्वतोराजेत्याद्याख्यानविशे
षावाक्यशेषेविनियुज्यंते आख्यानसामान्यपरत्वेतद्दोविशेषउपाख्यानविशेषविधानेनस्यात् अतएवपारिप्लव
मित्येकवचनमतोनाख्यानांतरशंकासंबंधोपिप्रापकाभावात् अतएवचाधीधनाद्यनपेक्षा एवंपुरुषार्थोतःशब्दा
दित्युपक्रम्यज्ञानस्यफलसाधनेकर्मानपेक्षत्वमुपपाद्यतत्रैवोपप – तस्माद्यतोज्ञानीज्ञानेनस्वयमेवयज्ञात्मको ५८
जातोतएवजरामर्याग्निहोत्रमिति सद्विधनंसमिदादितदादयश्चाज्यादयस्तेषामनपेक्षोज्ञानीतिग्निरीपकेवघने

नोक्तमिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः ननु विशेषितत्वमाख्यानेष्वेवेत्स प्रयोजको हेतुरिति चेत् मैवं आचार्यो
पासनवगमात् तथा हि पूर्वं तत्त्वस्यात्तदुक्तं नन्वित्याद्यन्यथा व्याख्यानानां शासनशेषत्वमुपेक्षितो व्याख्येन साख्यानेषवज्ञा
नेनिरूप्यते किं तत्त्वस्याचापि तथा हि तैत्तिरीयके पठ्यते ब्रह्मविदाप्नोति परं तदेशाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यपक्र
म्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादिकर्तृत्वमुक्ताऽनेन दमयत्वेन स्वरूपत्वमुक्ता भीषास्माद्वात इत्यादिना सर्वनियाम
मकत्वं चोक्ता भयाभावेन एष एनं ह्यानन्दयातीति ज्ञापितायानेदगणनानां कृत्वानेदमनेन पुरुषोत्तमप्राप्तेनात्तमयमानो-
नन्दस्वरूपयनोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिनोक्तानन्दिरोमाहात्म्यमुच्यते एतं ह वाव न तपति किम
हं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति अत्र ज्ञान -- हेवान्तरहितदेशकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरव
द्यानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति कर्मत्वस्य खेलेपात्मकं न हि स्वात्मानंदस्यान्या-
निभूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः स्वर्गनरकादेर्जनकस्वर्गपश्वादिफलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणो-
स्याप्रयोजकत्वं न स्मिन्नुच्यत इति कर्मः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यत इति न धर्मसिद्धिर्न वा कर्म
शेषत्वं ज्ञानस्य सिध्यति तथा च व्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धेरेवेति चेन्नत्राह तथा चैकवाक्यतोपपत्त्यधानत-
यथा केवलश्रुतेर्विद्यायाप्राधान्यं नच्चैवोपाख्यानश्रुतीनामित्यर्थः चकारेण प्रयोजनैर्निर्णीतार्थप्रतिपादनं मह
तामेवाचगहतिः सापि वक्ष्यामपूर्वकेति विद्यामहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं वाधिकमुपाख्यानानामुपाख्यानं विनैव

भ.गी. भगवत्प्राप्त्याऽप्यकामो भवतीत्यर्थः अत्र यथाकारीत्यादिना कर्मकर्त्तारेवैयर्थ्यक्रमाद्योऽकामयमान इत्यनेनापि तथाभू
५९ तः सएवोच्यते एवं सति सत्वकर्मणि शास्त्रार्थविफलानि स्वधर्मेवोक्ता जन्मभिः संस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा कषायेक
र्मभिः पक्वेन ततो ज्ञानेन ... ज्ञानेन इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षास्तीति चकारेणापि प्रष्टवं गीकृतस्य सर्वानपेक्षेति
मात्रमुच्यते अत एव नायमात्मेत्यादिश्रुतिर्न विरुध्यते ननु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्त्विति शंका
नियमाय दृष्टान्तमाहाश्ववदिति यथा विप्रफलसाधकदेशव्यवधानात्मकदेशप्राप्तिकर्मण्यश्वस्य साधनत्वं न तु तत्फ
50 लसिद्धावपि तथापि ऐहिकामुष्मिकापि दैविकप्रतिबंधनिवृत्तौ चैव तेषां साधनत्वं न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः तु
देवमुमुक्षुभक्तविषयकमितीत्थं आत्यन्तिकभक्तिमतो भक्तौ तद्गानपेक्षणात् शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तत्तद्धि
धेस्तदंगतयातेषामवश्यापेक्षत्वात् ननु तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिना शमादेरेवज्ञानसाधनत्वमुच्यते न तु य
ज्ञादेरिति चेन्न नाद् शमदमाद्युपेतो भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदंगतया तस्य वात्मानं प्रपद्येदिति ज्ञानमार्गे
यज्ञानोगतयैव शमादिविधेर्हेतो ज्ञानमार्गे तेषामवश्यापेक्ष्यत्वात्तथा विधिरित्यर्थः भक्तिमार्गेऽस्त्वत एव शमादीना
मभवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ननु सत्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमा
देर्विधानमिति मतेनोपपद्यते आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वान्नभक्षणानुमतिरूपितः श्रूयते चे
देगानां नहवा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति तथा वाजसनेयिनां नह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीत्यादि तस्मात्सत्वशुद्धये ५९

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः कामआ
ज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निरित्यादि एतेन यदन्यस्य यज्ञतासंपादकत्वस्य कार्यं साधते कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः
सूच्यते सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि स्वरूपोपकारित्व
मस्त्येवेति विविदिषन्ति यज्ञेनेति पूर्वैः यतः शमदमसंजित उपदेशे रचितत्वेऽभवादाचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेरत्रापि
ध्यानमाह सर्वापेक्षेति सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तौ च सत्यपेक्षा अत्र प्रमाणमाह यज्ञादिश्रुतेरिति
यज्ञादिनिरूपिकाः श्रुतिरेव प्रमाणं यत उत्पत्त्यर्थं इदमत्राकूतं पुरुषोत्तम एव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तत्प्राप्तिरेव फलं तच्च
प्रेमभक्तितत्ज्ञानमेव च साधनमिति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्यः प्र
तिपाद्यते अथैतदङ्गः स्वमेवोपपत्तीति श्रुत्या ज्ञानरहितानामङ्गः स्वमन्त्रप्राप्तिरुच्यते एवं सति स्वतः पुरुषार्थरूपयज्ञा
दिकं सर्वार्थं तत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्यज्ञरूपपत्तिस्तु सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनैवेति मन्तव्यं यज्ञश्च निष्कामत एव कृतेन
घ्या अत एव वाज[illegible]सनेयिनः पठन्ति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्र
म्य पठ्यते तस्मा[illegible]कात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्त
काम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यादि अत्र यथाकामय
मानः कर्त्तेति निरूप इति शेषः यः शुमानकर्मकृतावकामस्तेनेतिः कामः स चात्मकामो निरूपयिष्यद्वान्प्रभोनतो

भ.गी. उष्ट्राचभवतो पापा माचोयत्र स्पर्शाः नैतत्र विदुषि श्रुत्यन्तमते कार्यं केत्यर्थः स्मृतिस्तु तीविता त्ययमापन्नोपो
६० चमतिपन्नस्ततः नि... पापेन पद्मपत्रमिवांभसेति अथवा विदुषोऽदृष्टकर्मास्त्वेयो ज्ञानाग्निः कर्माणि सर्व
भस्मसात्कुरुते नेत ... पीत्यर्थः प्रायश्चित्तेऽकामकारे मतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्म दहतम समर्थ इति फल
दशायां कामकारेऽपि न दोषोऽत एव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवं विज्ञानोदतत्र परिसमाप्तिस्तु तिरिक्तादि
पः शब्दः कामकारनिवर्तकः श्रूयत इत्यर्थः एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्मकर्तव्यं न
वेति चिन्त्यते तत्र फलस्यतानत्वात्कृतस्यापि नाशत्वेनाप्रयोजकत्वात्र कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धांतमाह
51 विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि न याज्ञा विनाप्यनापदि शिष्टानामेवाचंभ— णीयं विहितत्वात्त्याश्रमकर्मापि क
र्तव्यमेवतिस्यवि विहितत्वादित्यर्थः यथाऽनायद्यपि शिष्टानत भक्षणादो पाय निषिद्धत्वादेतच्चोपपादितं सर्वान्ना
नुमतिरित्यत्र तथा नित्यत्यागोऽपि प्रत्यवायजनक इति तत्कर्तव्यमेवेति भावः यच्चोक्तं कृतस्यापि नाशत्वेनाप्रयो इप
जकत्वात्र कर्तव्यमिति तत्राह सहकारित्वेन च शमदमादीनामन्तरंगसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्य
तन्नाहितैः शमादिभिरपि ज्ञानेन न स्थिरी कर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्येवेत्यर्थः संसारचासत्ताजनकत्वस्वभा
वोयः कर्मणां स ज्ञानेन नाश्यत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः एवं ज्ञानमार्गीय ज्ञानस्थैर्यसाधन
मुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामन्तरादिकमाच यकत्वाह सर्वथापि तत एवोभयलिंगात भ ६०

यज्ञादेर्विधानमिति प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह आरदौरेभ्येन प्राणात्ययउपस्थिते प्राणधारणस्यज्ञानानेन्तरंगत
मसौधनत्वेनासारस्यदृष्टपोषकत्वेनतन्नोचदिहेरगत्वान्नदन्नमतिः क्रियतइत्यर्थः अत्र प्रमाणमाह तद्देशीनादि
नि चाक्रायणः किलकृपिरापन्नं तदभ्येन सामिलादिनात्कुल्माषाभ्युक्ताद्देत्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः यथापित्ता
नसाधनत्वेनसत्वशुद्धेरुपादितत्वाज्ज्ञातेज्ञानेतत्साधनानेपेक्षणादेवविहीतिवचनान्नादशेसावेदिकापितद्दनः
सत्तिनात्तच्चित्ता अपिस्मर्थयत्वेनाविद्धोप्यन्नमतेर्वेत्यमाणत्वाच्च तथाप्यनाचारेणात्वस्याविशेषविशायकत्व
मुक्तंयान्नेनज्ञानिनोप्यन्नापदिविहितत्यागोविहितकरणेचचित्तमालिन्यजननेनज्ञाननिरोधायकमितिशुद्ध
भिमतमितिज्ञातव्यमिति अतएवश्रीभागवते द्वितीयस्कंधे विशुद्धंकेवलंज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितं सत्यंपूर्णमना
द्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयं ज्ञायंविदंतिमुनयः प्रशान्तात्मेंद्रियाशयाः यदातदेवासतर्कैस्तिरोभूयेतविस्तुतमितिव्र
ह्मणोक्तं ज्ञानिनामपिचेतांसि देवी भगवती हि सा बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छतीति मार्कंडेयेनाप्युक्तं
एषाज्ञानमार्गीयज्ञानवतोव्यवस्थेति शेषे भक्तिमार्गीयस्यैवमायदर्शभवान् अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः प
र्युपासते तेषां नित्या[illegible]भियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति भगवद्वाक्यात् मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति तेतदु
क्त्वैवकारेणपुरुषोत्तम[illegible]ज्ञानवत एवमायातरणोक्तेरतएव चैतन्यवत्त्वानुसमचिंत्य अबाधाच्च आपादि
तेपात्रभक्तानामत्रानेचिंत्यापद्यसंभवेनतज्ज्ञानिनप्रतिबंधाभावाचनदोषइत्यर्थः अपिचसमर्थते आपद्यविद्धोपि

अ.ए. नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मा[illegible]तपति नैनं पाप्मा तपतीत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकरणात् दोषैरनभिभवं च
६१ श्रुतिर्दर्शयत्यतो भग[illegible]वं सर्वेभ्य उत्तमानि साधनानीत्यर्थः अत एवाचापि तत्र दृष्टः भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा ही
ना इत्यप्येतस्मच्चा[illegible]स्मिन्नुक्तेषोत्तमे धर्मिणि एवं दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य प्रमत्तस्याश्रमधर्मा उच्यते फलसिद्धौ व्यव
धानरूपाश्चेति श्रुतिर्द[illegible]जीति पूर्वेण संबंधः अत एषा ह्यो ज्ञा स्वपात्मको व्यवधानवाचकस्तथा च श्रुतिः एतद्ध।
स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति त्वा
याकरणं हेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षं हेतुत्वेनापि प्रतायाम्भीष्टत्वेपि तदनुध्यायनव्यासंगेन भगवदानंदानुभवेंतरा
यो भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यापेक्षां दर्शयति अपि स्मयंति अपिग्राहेयाम धर्माणां तथात्वे किमु वाच्यं यतो ज्ञानत।
त्साधनवैराग्यादीनामपि तदनुरूपत्वं स्मर्यते तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
श्रेयो भवेदिहेति भागवद्वाक्ये विशेषानुग्रहस्य स्मार्यत इति पूर्वेण संबंधः ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे फलतो।
उत्कर्षमाह ज्ञानादिसाधनवत्तत्वनुग्रहोपि स्वित्यर्थं तत्र एव भक्तिमार्गे त्वहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विजेत्यादिवा
क्यैर्विशेषरूपो मद्वतादित्योपि भक्तानां व्यावर्तको भगवदनुग्रहः स्मर्यत इत्यर्थः गूढाभिसंधिमाह द्वारयत्फलितम
र्थमाह अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः तथा चैतरस्मात्कर्मरेपि भक्तिमार्गीयत।
दीयद्भमेव ज्याय इत्यर्थः अत्र हेत्वंतरमाह लिंगाच्चेति भक्तार्थं तमायाविति मुक्तमात्मस्वरूपमेव तन्त्वदेहेहिया ६१

52

गवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनोत्तरं बहिर्हितत्वेन कर्त्तव्या एव यद्यपि तथापि सर्वेषामपि अन्येषां गुणगण उपस्थितौ त
दन्तरीयधर्मकृत्वापि तत एव भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यर्थः कुतः श्रुतिलिंगात्स्मृतिलिंगाच्च श्रुतिलिंगात्तमेव धी
रो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानु — ध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति मैत्रेय्येकं जानथात्मानमन्या
वाचो मुञ्चथामृतस्यैष सेतुरित्यपि अत्रैवकारेण भगवद्व्यतिरिक्तं प्रतिषिध्यते तद्विषयकज्ञानानन्तरं लं प्रय
त्नश्रवणात्मके विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्रविषयकीमेव प्रज्ञां कुर्वीतेति वचनेन विधाय तदेकनि
ष्ठत्वं हि तद्भूतानामेव शब्दानामावर्त्तनमर्थानुसंधानमपि कर्त्तव्यं नान्येषामिति नानुध्यायाद्बहूनित्यनेनोक्तं
चतीमत्रा विल्लुपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्वमुच्यते तेन ध्यायन्त घा श्रवणकीर्तनेनैव तत्पूर्वभाविना श्रा
ष्येते स्मृतिलिंगं शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भव
प्रवाहोपरमं पदाम्बुजमिति महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिम
व्ययं सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते इति एतेन भगवद्धर्मा
णामात्मधर्मत्वेना [illegible] मकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरंगत्वात्तद्विरोधे तत्कर्त्तव्यमिति स्थिते अत एव भ
गवद्धर्मात्मधर्मप्रति [illegible] तेषां सर्वेभ्यो धिकत्वं ज्ञापयितुं महत्त्वाश्चर्यमात्मा सर्वस्य वपीत्यादिना भगवन्माहात्म्य
मुक्ते अनन्तभिभवेच्च दर्शयति प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमत एवोच्यते सर्वपापानां नरति

पश्यंति सूरय इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवंत इति यावत् तद्भजनैवेति सूरिशब्देन भक्ता उच्यंते तथा च भक्ता
नां संवेदिकत्वं ध्वनितं नित्यमुक्तत्वं सदेति पदेन एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावप्राप्तस्य भक्ता उच्यमाना पातन्त्रिपमोम
त्वेत्यर्थः यद्वोक्तसाधनाचतुष्टयाप्राप्तमावस्थान्रूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं भक्तिरेवेति तत्राहातद्रूपेति उक्त
भगवदीयत्वेन साधनरूपमपि तन्मुक्तैरपि फलरूपं भक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणाः सुदुर्लभः
प्रशांतात्मेति वाक्यात यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति
श्रुत्या मनस्समनंतरं ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते स च यमेवैष वृणुते इति श्रुते र्भगवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टं फल
53 त्वमस्यातोऽतद्रूपत्वे किंच फलं हि साधनादुत्तमं भवति भगवदीयत्वादुत्तमस्य साध्यस्याभावादपि न मुक्तिर्वक्तु
मुचिता तदुक्तं श्रीभागवते पंचमस्कंधे प्रथमे भक्तिस्वरूपं निरूपयतैव परं पानिर्दत्या ह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपु
रुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियंते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति न चाधिकारिकमपि पतनान्तमा
नात्तद्योगात् अथवा तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवाभवात्तदतिरिक्तस्यानपेक्षणात्तस्य फलानां सर्वथा भावादि
त्यर्थः उपपूर्वमपि तत्केभावमर्शनवत्तदुक्तं एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमावेन हेयत्वप्रयोजकमिति वदंति
पितृपदपूर्वं पतनमेव तदिति वदंति भक्तिभावाच्युतेः अधिकारसमाप्तौ भगवद्बहिर्मुखत्वापादकत्वाच्चित्तस्य भवति तस्य प ५
पतनं तत सत्कांत्वपुनरावृत्तेर्भक्तिरसाप्रापिनेति महापतनमेव वसेतिभावः तेन निषिद्धकर्मफलत्वमल्पत्वं शा। ६२

त्रिकमपिक्लिश्येन भजनानन्दानुभवः स्वाङ्गक्लान्तं तद्देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भ
गवदुपयोगितापित्तस्येत्यर्थः न हि मदुक्तात्मनाकस्मिन् भगवदुपयोगोस्तीति भावः तदुक्तं श्रीभागवते नयत्रमा
याकिमुतापरेनुजना यत्र स्वारस्यराचितावुत्यादिमदुक्तोपसद्गृहात्वेवोच्यते अतएव सप्तमस्कंधे देहेन्द्रियासही
नानेवेकुंठपुरस्वामिन इत्युक्तं पुरवाभित्वेदेहादेरावश्यकत्वाच्चिदेथोजडात्मकानामेवेत्यवगम्यते उत्तरतत्त्वा
पदुरितिपाठे तु पूर्वोक्तायुप्रमकार्मपरामर्शोवत्यनेन उक्तयोरेवचा एतेन मोक्षनेसर्वात्मभावस्यत्वस्यणाविवपश्च
नेस्त्युक्तफलयत्वेनस्यसूच्यते तद्भूतस्यात्मनानज्ञाने भिन्ने रूपितियमानद्वयाभावेभ्यः अथेदं विचार्यते तदीया
नामपिकदाचित्सायुज्यमस्तिनवेति नत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मद्भावे वपर्यवसानात्तदीयत्व
स्य साधनावस्थायामस्तु फलावस्थारूपत्वात्तेषामपि मद्भक्तेरावश्यकीत्तथा च फलत्वेन कश्चिद्विशेषउत्तिप्राप्त उच्यते
तद्भूतस्येत्यादि तत्र भाष्ये तु मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः अत्र चिस्मात्सदार्थामाहात्म्यस्य कावार्त्ता कर्ममात्रनिरूपकर्ममा
त्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि… टिकदाचिद्भगवत्स्वरूपयाथार्थ्यभावोभवेत्तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावप्राप्तस्य
तस्यापि नातद्भावउत्… विरोधानेन कदाचिदपीत्यर्थः अत्र देहनूता हृनियमादीन्न नैत्तिरीयकेतेनधामान्यु
भ्मसीतिमत्रेयत्र भूरि… यासस्तदुरुगायस्य परमपदं मित्युक्त्वान्तरं तेन च कृतानि कर्माणि पविद्वतोः कर्मा
णिपश्यतेतिमंत्रेणानिरू… पुनः पूर्वोक्तलीलास्थानेनतद्विष्णोः परमं पदमिति पदेनानूद्य तस्य निरूपणायोच्यते सदा

भ.ए. दिति वाक्याद्वाश्रमोत्तरत्वाभावेन त्यागस्याविहितत्वशंकाभावायैयमुक्तिरिति स्वामिनः फलश्रुतेरित्यादेयः पुष्टि
६३ मार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिति ज्ञानमप्रयोजकं तत्र हेतुः तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरंतो
वहिर्गमनतत्साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः अत्र यमेवैष वृणुत इति श्रुतिरनुसंधेया एतदनुपदमेव पठ्यते नाय
मात्मा वलहीनेन लभ्य इति अत्र भगवद्वरणानंतरमपि जीववलेकत्तमं पठयेत्ता भगवल्लाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्म
भावपवलमिति निर्णीयते तस्यैव मर्यादावलोपमर्दकत्वाद्भगवद्वशीकारहेतुत्वाच्च व्रजसीमंतिनीनां प्रभवव।
नातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्बलेनैव यत इत्यादेयश्चाचार्यामनन्तति इदमत्राभिप्रेतं सर्वात्मभावस्यैव।
54 द्वलेन तदात्मकस्य प्रभोरेव तस्य चापस्वभावो यदन्यत्रोच्यते तएव व्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोक्ष
लकेवलभावो मोधिवचनवीचयोगीयते यस्यैश्रुजातन्तवपादतलमस्माद्भपतत्प्रभतिनात्मसममत्स्यात्तेपारयामइत्या
दयः अतस्त्यागस्तु एष्टलग्न इवापीनीति नतद्वर्यं पतनीयमिति विल्ववृतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपतेपमिति
तथा आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते सर्वत्यागएवैकपक्षहिः प्रभुसमीपगमने भक्तस्य तदार्त्विज्य।
मत्विक्कर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते तस्यायमभिसंधिः यजमानेहि स्वेष्टसिद्ध्यर्थमृत्विजआदौ वृणुते प्रकृते च।
यमेवैष वृणुत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी नरमत इति श्रुतेश्च स्वक्रीडार्थं भगवान्स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपाञ्जीवा
न्वृणुत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी नरमत इति एतः स्थविरान्वेति विकल्पादेकरूपाणां यथास्मादिष्ववरणं तथा सर्वा। ६३

पितं भवति अत एव श्रीभागवते नारायणपरा लोके न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्
शिन इति गीयते भक्तिमार्गे तु साक्षात्संन्यासाभावे पि तदीयं भावमात्रमपि पानवत्साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव
मन्येते तदुक्तं श्रीभागवते अथ गृहस्थाश्रमेत्यादिना साक्षाद्भगवदंशो गोजीवस्यासंभावित इति शकानि तामसायाह तउ
क्तमिति सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति मन्त्रवद्ब्रह्मसमभ्यक्त इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपपरमाप
न मुक्तमित्यर्थः बहिस्तु भयथापि स्वनेताचाराश्च अपेदं चिन्त्यते प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात्स्वरूपभोग
वतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति फलस्य सिद्धत्वान्नेति पतत्यवबोधेऽथ महान्तो पातयामानानात वेधापगृहाम।
ता इति वाक्यादेषु कर्तव्येन न्याज्य इति यत्तत्यवबोधोऽथ चतत्पापः भावमात्रे साक्षात्संभवे वे धे चो भयत्यागोपि गृहा
द्बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत् सत्यावस्थकः तत्र प्रमाणमाह स्मृतिरित्यादिना तत्सर्वेपि तिष्ठत्यपि देह स्वजनबंधु
षु मय्यावेशितमनः सम्यक् समं हृदि चरस्त्वगामित्यादि स्मृतिभिर्भगवद्भाववतस्तत्संगविशिष्टस्यापि बहिर्गमनमाह
तदाचारोपि तथैव श्रूयते नलस्था अनायमापायः आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो यदहरेव विरजेदित्यादिश्रुतिभ्यः एवं स
प्यादिनोपि यद्भुनाप्रुतत्कृच्यते तेन तदतिरिक्तोयमिति ज्ञाप्यते तथा चोक्तवाक्यान्यत्रत्यमुक्तिमतिबंधक
त्वाभावेपि आसंगस्य तत्राबधकत्वादुक्तो भयोरप्येतच्चरतेभ्रमरस्यासादेष प्रतिबंधकत्वेन तस्य तत्त्यागस्य विप्र
योगरसानुभावकत्वेन च मस्कार्थमाः पद्यपिस्वष्टान्तगापत्वेन स्वतएव तत्त्यागो भावीति प्रायश्चमादाप्संगके

अ.णु. न्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति भावः उच्यते सहकार्यान्तरविधिरिति मर्यादापुष्टिभेदेन वर्णाश्रमिकायिकं वाचिकं मानसिकं च
९५ विधीयते तच्च मनसैवानुसन्धेयमिति श्रुतेस्तृतीयस्थाने तत्पितामातादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं यावत्स्नेहो न भवति
पतनस्त्वतः स्नेहवतस्तु व्यतिरिक्तीयसाधनामपि विध्यादिवत् यथा तद्धतो विधिरर्थवादो वा प्रहृत्या च प्रयोजकत्वमस्य
न एवमेतद्वान्तथाभावत्वाविरुद्धमित्यर्थः केचित्तु कन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतत्कृपत्वादेवापास्तमिति तृतीयमेवो
क्तं कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः नन्ववहिस्त्वभयथेत्यादिना भगवदीयस्य गृहत्यागस्यावश्यक इति निरूपितं कुतो
गेपेत्वाचार्यकुलादित्युपक्रम्योक्तादोषोपपत्तिर्घटते आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शु
चौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते इदं विषयवाक्यं ब्रह्मलोक
मभिसंपद्यत इति गृहिणोपसंहरणात् वानप्रस्थेनापि भिक्षुणा वा यो चैतद्धस्यैवैतत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न
कामयन्त इत्युपक्रम्याथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति पठ्यते एवं सति विकल्पे संभवत्युपसंहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वाद्गृहिण एव ये
यो कर्मब्रह्मसंपत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यं त्यागोक्तिस्तु ब्रह्मैतादृशं यदर्थं सर्वं त्यज्यत इति स्तुतिपरेति प्राप्ते गृहस्थेनोपसंहा
रे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह कृत्स्नेति त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति विनियोगेन सर्वेन्द्रियाणां गृहिणस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजते।
भवतीति परिजनस्य कृतार्थता भवतीति च भजने कृत्स्नता भवतीति तेनोपसंहारः कृत इत्यर्थः अत एवात्मनि सर्वेन्द्रियाः। ९५

55

त्मभाववत्वेनैकरूपाणामिच्छावशात् तत्र यथास्वीयस्वीयत्वं तद्रागमार्गकरणे तेषां तथैव तत्संवेधयति वर्णनपूर्वकं तज्ज्ञो
ग्यसमर्पकत्वमत्र तदुक्तं भगवता यदा पुंसास्त्यक्तसमस्तकर्माणि निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे इति अत्र पूर्वपदेनान
रसैवधनिर्गतो नात्मा सर्वात्मभाव उक्तो भवति तदनन्तरमाह निचेद्धृतेस ततिन द्विधपकलीलाकरणेच्छाविषयः संभ
वति अन्तरगालीलाप्रवेशानमिच्छा यो विशेषस्तस्मात्त्वपुक्तमात्विज्यमिति एतेन तद्दातिनपचतीत्यादिश्रुतेर्थः
ष्यासोमादौ दीक्षितस्यत्यागो नरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तमस्योक्तं भक्तैः सहरमणमेवेदि
कमेतदेव च महत्महत्वमिति सूचितं भवति एवं केते भक्तानामृत्विक्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याहतस्से
यजमानारब्धकर्मसांगत्वाय त्विकिरित्वोपत्वे वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वा यस्तीयः क्रियतेतथा एकतेपि नव
कविन्कस्याणेयादक्षिणा इति प्रश्नवचनात्तदर्थं वतत्वप्रवृत्तिरत्र तस्ततः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्था प्रवृत्तिरतो वैषम्य
मितिवाच्यं नीरागस्यापि वरणासमर्थेनात्मश्वस्यावशपकत्वान्न थैव दक्षिणादानमप्यनपानिरागतापत्तेः एवं केतेपि भक्ता
नां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान्स्वात्मभवार्थमेवतानत्तभावयतीति न वैषम्यं श्रुतेश्चायमर्थो नोपनिषत्स्वपद्यते भक्तिरस्य भ
जनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्मिन्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः मा
नं भागवतं तत्रतेते वेजेथस्तोमैः सहकार्यन्तरविधिः पक्षेणान्तरीयतद्वतो विद्यादिति वत्तनन्तयमेवेति स्मृतिः साधना
न्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैवसाधनत्वमाह तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावितो भूत्वात्मन्येतारणीयो

अ.सु. यात् नन्वभगवत्प्रेम्णैव हियविनियोगाद् द्विगोपसंहार इति न घटते शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इत्यादि कर्ममार्गीण
६५ त्वाय नश्यते इत्याशंकातत्तात्पर्यमाह नाविः कुर्वन्निति भगवज्ज्ञानस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिहृद्धि स्वभावकत्वात्
अमयमेव लोके स्वभगवज्ज्ञानवर्णनाविः कुर्वन्भजते त्येतदापायेन ते धर्मा उक्ताः गोपनेन त्वं हेतुमाहान्यथा इति
यतो भगवतामप्यनन्य येस्वे वधप्राप्य वर्तते ऽतो हेतोस्तथा स्वनस्य लोपे पंचीमां एतेन यावद्देतः करणं मात्रान्मभोः प्रा
कथं नास्ति तावदेव बहिराविः करणं भवति प्राकथेतन तथा संभवतीति ज्ञापितं ऐहिकमयस्तु तत्प्रतिबंधेन इत्यो
नात् वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्याना वश्यकत्वे पि तत्समयमाह प्रसक्ते प्रभुभजनेन तत्प्रतिबंधा सं
५६ भवप्यैवैदिककर्मकार्यं नन्वैहिककर्मास्तु मा वा न तत्समयोक्तिर्व्यर्थं स्यादाशंक्याह प्रसक्ते प्रभुप्रभजनेन तदर्थना इति
आचार्यकुलीटिन्त्रपक्रम्याये पदाते धार्मिकात्विदथ इति अतो धार्मिकादुत्र विधानमैहिककर्मस्तोत्रप्यते ऽन
स्तत्समयोक्तिरावश्यकान्यथा स्तुतादुक्तमस्तीति प्रसक्तवाधेपि जन्तकरणे फलप्रतिबंधः स्यादिति भावः एवं भक्ति
फलानि प्रमस्तदावस्थावधृते स्तदवस्थाधृतेः ननुतस्य तावदेवचिंस्याविन्न विभोत्येय संपन्नस्य इतिस्तुतो मन्यते
तरं ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते सा तु पुरुषोत्तमसंगे लीलारसानुभवादि विज्ञावक्तमशक्ता ततोपसंपद्य स्वपदे गात्
भक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणाः तदुर्लभः प्रशांतात्मकोटिष्वपि महामुनइतिस्मृतेश्च भक्तेः फलं भक्ति
रसानुभव एवं सत्त्वसंगरहिणा स्तत्फलं भवति न तिसंशयेनिरोपमह एवं भूतस्योक्तरूपस्य भक्तस्य भक्तेयं फलं भक्ति ६५

णि सम्मेषाधेनोच्यते अत्रात्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयं कर्ममार्गीयगृहित्ववच्छेदाय तत्प्राहुः अत्रेदमाकूतं भक्ति
मार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात्केचन भक्ताः स्वगृहे एव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः संवोक्तं चेत ।
स्तथैव निर्वहंति भक्तिमपि फलं मन्यंते तदुक्तं मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गुरिति तेन भगवद्भजनमेव
तत्रापि पुष्टिमार्गे एव श्रुतिभेद इति ज्ञाप्यते पूर्वं स्नेहोत्कटं भवन् भाववतां तदर्थं त्यागं निरूप्य गृहस्थेणोपसंहारमात्प
र्थं पश्चाद्विनिरूपितवांस्तेन नाटभाववतैव त्यागः कार्यस्तद्गृहे नैव तद्गृहस्थपचोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यं तेनैव तस्मा
भ इति चास्मद्रूपमिति ज्ञाप्यते उभयाभावाभावे त्यागधर्मा निर्वाह्या इति केचन भक्ता भागवतादिलीलादर्शनं विना
स्थातुमशक्ताः प्रचुरभाववशाद्गृहांस्त्यक्त्वा वनं गहेति अत्रेषोडलोभिप्रायाद्भगवदवतारमामपि कभक्तद्
शोक्ता एते सर्वे फलमार्गीयाः वाजसनेयश्रुतावस्त्रसाधनमार्गीया इति नात्रपपत्तिः काचित् मौनवदिति तेषामप्युपदेशा
त् किंच संन्यासिना भावप्रणाकार्यधर्मास्तेनाधिकारस्ते गृहिणः स्थितोपि हि तेनोपसंहारः कृत इत्याशयेनाह
मौनवदित्यादि मौनपदमनीहानिलाप्रमादित्रिदंडि धर्मोपलक्षकं यथा वागिंद्रियमात्रं देहमात्रं चित्तमात्रं नियाम
कास्ते धर्मा उक्ता न्यासिनस्तथैव तत्र गोमयादि इयं नियामकानां धर्माणामात्मनि सर्वेंद्रियाणां संपतिश्रोपपत्तिस्त्यागर
हिणा उपदिश्यंत इति स्नेहो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः तच्च नियमनमात्रमचल भगवति विनियोगादाधिक्यमिति
भावः वस्तुतस्तु केवलं नियमनस्याप्रयोजकत्वात्तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयं मनाविः ऊर्ध्वं नव

अ०। रस्मान्नभवस्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात्स्यायानाग्राह्यत्वात् अत एवमुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्मनभ
क्तियोगमितिशुकवाक्यं अथौत्सर्गिकं हेतुमाह तदवस्थेति नमस्तुनगावर्तेत उत्कर्षो वृत्यामन्यावस्थाया एवमा
६६ वैदिकत्वेन निर्द्धारः क्रियते पद्यप्येवं मुक्तिफलाभावनियमएवापातितनतुतदनियमस्तथापि तस्मिन्नावदेववि
मित्यादिप्रमाणेन मुक्तिनगावर्तेत इतिश्रुत्यासमविरोधाभावायोत्सर्गिकीनदवस्था तत्फलन्तु कस्यचिदेवन पुढे।
णान्तु वैप्रवेशने भवतीतिस्वाभिप्रायं कटीकुर्वतावादरायणेनानियमइत्युक्तं एवंसतिनपुनरावर्तते इतिः प्रप।
57 चेपुनरावृत्तिनिषेधतिनतुतदतीतेपीतिज्ञेयं समभिव्याहृतनापावृत्तिः अथवास्वतोतदवस्थायधृतेहेतोरस्माक।
भापतदवस्थावधृतिर्यातोऽतः फलानियमनिश्चयोपीत्यर्थः एवंसतिमुक्तौपर्यन्तंभावनंभगवज्ञावइतिनिश्ची
यः संपन्न इतिश्रीवेदव्यासमतस्थश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
शुभमस्तु संवत् १८ ६७ वैशाखवदिकादशीसमाप्तः

अणुभाष्यम्
श्री वल्लभाचार्य विरचितम्

58

[illegible]

॥ [illegible]